

นิพพานเภทพลา

๖๒. เอตตาวตา จิตฺตเจตสิกฺรูปานิ
 วิภาคโส^๑ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ นิพฺพานํ
 นิทฺทิสนฺโต อาห นิพฺพานํ ปนาตฺวาหิ.
 จตฺมคฺคณาณน สจฺจิกาทพฺพนฺติ^(๒)
 นิพฺพานสฺส ตตฺตอริยปฺคฺคฺลานํ ปจฺจกฺข-
 สิทฺธิตํ ทสฺเสติ. มคฺคผลลา-
 นามพฺพนฺติ อิมินา กลฺยาณปฺคฺคฺชนานํ
 อุนฺมานสิทฺธิตํ.

สงฺขตธมฺมารมฺมณฺมฺหิ ปญฺจตฺตา-
 รมฺมณํ วา ญาณํ กิเลสํ สฺมฺจฺเจท-
 ปฏิปฺปสฺสสมฺภเน อสมฺตถิ อตฺถิ จ
 โลเก กิเลสสฺมฺจฺเจทาหิ ตสฺมา อตฺถิ
 สงฺขตสฺมฺมตฺถมฺมวิปรีโต กิเลสํ
 สฺมฺจฺเจทปฏิปฺปสฺสทฺธิกรานํ มคฺคผลลา-
 นามาลมฺพฺนฺโต นิพฺพานํ นาม เอโก

พรรณนาประเภทแห่งพระนิพพาน

๖๒. ท่านอาจารย์ ครั้นที่แจ่มถึงจิต
 เจตสิก และรูป โดยการจำแนกด้วยคำ
 มีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะชี้แจง
 ถึงพระนิพพาน จึงกล่าวว่ ก็นิพพาน
 ดังนี้ เป็นต้น. ด้วยคำว่า พึงกระทำให้แจ้ง
 ด้วยมรรคญาณ ๔ นี้ ท่านอาจารย์ย่อ
 แสดงความที่พระนิพพานสำเร็จได้โดย
 ชัดแจ้งแก่เหล่าพระอริยบุคคลนั้น ๆ. ด้วย
 คำว่า เป็นธรรมชาติที่เป็นอารมณ์
 ของมรรคญาณและผลญาณนี้ ย่อม
 แสดงความที่พระนิพพานสำเร็จได้โดย
 ความคาดคะเน แก่เหล่ากัลยาณปุถุชน.

เพราะญาณที่มีสังขตธรรมเป็นอารมณ์
 หรือที่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ไม่สามารถใน
 การตัดกิเลสได้เด็ดขาด และการสงบระงับ
 กิเลสได้ ส่วนญาณเป็นเครื่องตัดกิเลส
 ได้เด็ดขาดเป็นต้น มีอยู่ในโลก ฉะนั้น
 จึงสำเร็จความว่า ธรรมอย่างหนึ่งที่ตรง
 กันข้ามจากสังขตธรรม และสมมติธรรม

^๑ จ. วิภาคโต.

^๒ ส. ม. อิมินาติ ทิสฺสติ.

ธมฺโมติ สิทธิ^๑ ปจฺจกฺขานฺมานสิทธิ-
 ตานํ สนฺทสฺสเนน จ อภาวมตฺตํ
 นิพฺพานนฺติ ปฏิปนฺนํ วา
 นิเสธตฺติ อลฺมตีปฺปญฺเณ.

ซึ่งเป็นอารมณ์ของมรรคและผลที่ตัดกิเลส
 ได้เด็ดขาด และทำความสงบระงับกิเลสได้
 ชื่อว่า พระนิพพานมีอยู่. ก็เพราะที่แจ้งถึง
 ความที่พระนิพพานสำเร็จได้โดยแจ้งชัด
 และโดยความคาดคะเน ท่านอาจารย์
 จึงคัดค้านวาทะของท่านผู้ปฏิบัติ โดย
 สำคัญว่าเพียงความไม่มี ชื่อพระนิพพาน
 เพราะเหตุนั้น พอที่ไม่ต้องพิสดารมากนัก.

ขณฺหาทีเภาเท เตภูมิกฺรฺมเม หนฺจฺปริยวเสน
 วินนโต สํสิพฺพนโต วานสงฺฆาตาย
 ตณฺหยา นิฏฺขนฺตตฺตา วิสยาติกฺกมวเสน
 อตีตตฺตา.

คุณชาติอันเป็นอารมณ์ของมรรคและผล
 ท่านเรียกว่าพระนิพพาน เพราะออกไป
 คือเป็นไปล่วงด้วยอำนาจก้าวล่วงอารมณ์
 จากต้นหาชื่อว่า วานะ เพราะร้อยรัด คือ
 รวบรวมธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ต่างด้วย
 ชั้นเป็นต้น ด้วยอำนาจเป็นไปในเบื้องต่ำ
 และเบื้องสูง.

๖๓. สภาวโตติ อตฺตโน สนฺติ-
 ลกฺขณฺน. อุปาทียติ กามฺปาทานาทีหิติ
 อุปาที. ปญฺจกฺขานฺนุสฺเสตํ อริวจฺนํ.
 อุปาทีเยว เสโส กิเลสฺหิติ อุปาทีเสโส.

๖๓. คำว่า ว่าโดยสภาวะ ได้แก่
 โดยลักษณะสงบแห่งตน. ชื่อว่า อุปาที
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถูกอุปาทาน
 ทั้งหลาย มีกามูปาทานเป็นต้นยึดถือมั่น.

^๑ สิทธินฺติ โยชนาปาโห.
^๒ ส. ม. ปจฺจกฺขานฺมานสิทธิตา...
^๓ วิปฺปฏิปนฺนํ นนฺติ โยชนาปาโห.

เตน สห ปวตุตตีติ สอุปาทิสเสโส.

คำว่า อุปาทินี้ เป็นชื่อแห่งขั้นที่ ๕. ชื่อว่า อุปาทิสเส เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า สภาวะที่เหลือจากกิเลสทั้งหลายคืออุปาทิ. ชื่อว่า สอุปาทิสเส เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นไป กับด้วยอุปาทิสเสนั้น.

สา เอว นิพพานธาคูติ สอุปาทิสเส-
นิพพานธาคู. การณปริยาเยนาติ สอุปาทิส-
เสสาทิวเสน ปญญาปนเน การณภูตสุส
อุปาทิสเสสภาวะภาวสุส เลเสน.

ชื่อว่า สอุปาทิสเสนิพพานธาคู เพราะ อรรถวิเคราะห์ว่านิพพานธาคู คือสอุปาทิสเส นั้น. คำว่า ว่าโดยอำนาจแห่งเหตุ ความว่า โดยอ้างถึงแห่งความมีและไม่มี อุปาทิสเส อันเป็นเหตุในการบัญญัติด้วย อำนาจสอุปาทิสเสนิพพานธาคูเป็นต้น.

๖๔. อารมมณโต สมปะโยคโต จ
ราคโทสโมเหติ สญญตตดา สญญเมว
สญญตตี. ตถา รากาทินิมิตตตริหิตตตดา
อนิมิตตตี. รากาทิปนนิหิตตตดา อปุปนิหิตตี.

๖๔. นิพพาน ชื่อว่า สญญะ คือ ชื่อว่า สญญตะ เพราะว่างจากราคะ โทสะ และโมหะ โดยเป็นอารมณ์และโดยเป็น สัมปะโยค. อนึ่ง ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะ ว่างจากนิมิตมีราคานิमितเป็นต้น. ชื่อว่า อับปนินิตตะเพราะว่างจากกิเลสเป็นเครื่อง ตั้งมั่นมีราคะเป็นต้น.

สพพสงขารเอหิ วา สญญตตดา สญญตตี.
สพพสงขารนิमितตดาภาวโต อนิมิตตตี.
สพพสงขาริปณินิยา อภาวโต อปุปนิหิตตี.

อีกอย่างหนึ่ง นิพพานชื่อว่า สญญตะ เพราะว่างจากสังขารทั้งปวง. ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิमितแห่งสังขารทั้งปวง. ชื่อว่า

๑ ส. ม. ตณฺหาปนนิริยา. ปฺรภาณปฺตตถา ปณินิยาติทิสฺสตี.

อัปปณฺหิตะ เพราะไม่มีกิเลสเป็นเครื่อง
ตั้งมั่นแห่งสังขารทั้งปวง.

อธิบายสังคหคาถา

๖๕. จวนาภาวโต **อจฺจุตฺ**. อนุตฺตสฺส
ปริโยสานสฺส อติกฺกนฺตตฺตา **อจฺจนฺตฺ**.
ปจฺจเยหิ อนภิสงฺขตตฺตา **อสงฺขตฺ**.
อตฺตโน อุตฺตริตรสฺสาภาวโต สห
ธมฺเมน วตฺตพฺพสฺส อุตฺตรสฺส วา
อภาวโต **อนุตฺตรํ**.

วานโต ตณฺหาโต มุตฺตตฺตา สพฺพโส
อปคตตฺตา วานมุตฺตา. มหนฺเต
สีลกฺขณฺธาภิเก เอสนฺติ คเวสนฺตีติ
มहेสโย. **ฉิตฺติ จิตฺตฺนฺตฺยาภิ ฉหิ**
ปริจฺเจเทหิ วิภตฺตานํ จิตฺตาทีนํ นิคมํ.

๖๕. นิพพาน ชื่อ **ไม่จุติ** (อจฺจุตะ)
เพราะไม่มีการจุติ. ชื่อว่า **อันล่วงเสียซึ่ง
ที่สุด** (อจฺจนฺตะ) เพราะก้าวล่วงที่สุดคือ
ที่สุดรอบ. ชื่อว่า **มิได้ปรุงแต่ง** (อสงฺขตะ)
เพราะไม่ถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง. ชื่อว่า
อันประเสริฐยิ่งนัก (อนุตฺตระ) เพราะไม่มี
ธรรมที่ยวดยิ่งกว่าตน หรือเพราะไม่มี
สภาวะที่ยวดยิ่งอันจะพึงกล่าวรวมกันกับ
ธรรม.

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า **ผู้ทรงหลุดพ้น**
แล้วจากเครื่องร้อยรัด เพราะเป็นผู้
หลุดพ้นแล้ว คือไปปราศแล้ว โดยประการ
ทั้งปวง จากธรรมชาติเป็นเครื่องร้อยรัด
คือจากตัณหา. พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรง
พระนามว่า **มहेสี** เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่าแสวงหา คือค้นหาธรรมที่มีคุณใหญ่
ได้แก่ ธรรมมีศีลขันธ์เป็นต้น. คำว่า
**ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต ๑
เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑** ด้วย

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ประการจะนี้ ดังนี้เป็นต้น เป็นคำกล่าว
 ย้ำถึงอรรถแห่งพระอภิธรรมมีจิตเป็นต้น
 ที่ได้จำแนกไว้แล้ว โดยปริเฉททั้ง ๖.

อติ อภิธรรมมัตถวิภาวินีญา นาม

พรรณนารูปปริเฉท

อภิธรรมมัตถสังคหะทวณฺณนาย

แห่งฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ

รูปปริเฉททวณฺณนา นิฎฺฐิตา.

ชื่ออภิธรรมมัตถวิภาวินีจบแล้ว

ด้วยประการจะนี้.

อาสวะ มี ๔ คือ

๑. กามาสวะ อาสวะคือ กาม
๒. ภวาสวะ อาสวะคือ ภพ
๓. ทิฏฐาสวะ อาสวะคือ ทิฏฐิ
๔. อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา.

๔. จตุตตารโ โธฆา กาโมโฆ
ภโวโฆ ทิฏฐิโฆ อวิชโขโฆ จ.

๔. โธฆะ มี ๔ คือ

๑. กาโมฆะ โธฆะคือ กาม
๒. ภโวฆะ โธฆะคือ ภพ
๓. ทิฏฐิโฆฆะ โธฆะคือ ทิฏฐิ
๔. อวิชโขฆะ โธฆะคือ อวิชชา.

๕. จตุตตารโ โยคะ กามโยโค
ภวโยโค ทิฏฐิโยโค อวิชชาโยโค จ.

๕. โยคะ มี ๔ คือ

๑. กามโยคะ โยคะคือ กาม
๒. ภวโยคะ โยคะคือภพ
๓. ทิฏฐิโยคะ โยคะคือทิฏฐิ
๔. อวิชชาโยคะ โยคะคือ อวิชชา.

๖. จตุตตารโ คณฺฐา อภิชฺฐมา
กายคณฺโถ พยาปาโท กายคณฺโถ
สีลพฺพตปรามาโส กายคณฺโถ
อิทฺสจฺจาภินิเวโส กายคณฺโถ จ.

๖. คันถะ มี ๔ คือ

๑. อภิชฐมากายคันถะ กายคันถะ
คืออภิชฐมา
๒. พยาปาทกายคันถะ กายคันถะ
คือพยาบาท
๓. สีลพพตปรามาสกายคันถะ
กายคันถะ คือสีลพพตปรามาส

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔. อิหังสัจจาภินิเวสกายคันถะ
กายคันถะ คืออิหังสัจจาภินิเวส.

๗. จตฺตารโ อฺปาทานา
กามฺปาทานํ ทิฏฺฐปาทานํ สิลฺลพฺพตฺปาทานํ
อตฺตวาทฺปาทานญจ.

๗. อฺปาทาน มี ๔ คือ

๑. กามปาทาน อฺปาทาน คือกาม

๒. ทิฏฐปาทาน-อฺปาทาน คือทิฏฐิ

๓. สิลลพพตปาทาน อฺปาทาน คือ
สิลลพพตะ

๔. อตตวาทปาทาน อฺปาทาน คือ
อตตวาทะ.

๘. ข นีวรณานิ กามจฺจนฺทนีวรณํ
พฺยาปาทนีวรณํ ถีนมิตฺถนีวรณํ
อฺทฺถจฺจกฺกญฺจนีวรณํ วิจิกิฉณานีวรณํ
อวิชฺชานีวรณญจ.

๘. นีวรณ มี ๖ คือ

๑. กามฉันทนีวรณ นีวรณคือ
กามฉันทะ

๒. พยาปาทนีวรณ นีวรณคือ
พยาบาท

๓. ถีนมิตถนีวรณ นีวรณคือ
ถีนมิตถะ

๔. อุตถจจกุกุกญจนีวรณ นีวรณ
คืออุตถจจกุกุกญจ

๕. วิจิกิฉณานีวรณ นีวรณคือ
วิจิกิฉณา

๖. อวิชชานีวรณ นีวรณคือ
อวิชชา.

๙. สตฺต อนุสฺยา กามราคานุสฺโย
ภวราคานุสฺโย ปฏิฆานุสฺโย
มานานุสฺโย ทิฏฐานุสฺโย วิจิกิจฺจนุสฺโย
อวิชฺขานุสฺโย จ.

๑๐. ทสฺ สลฺยโณชนานิ กาม-
ราคสลฺยโณชนํ รุปราคสลฺยโณชนํ
อรุปราคสลฺยโณชนํ ปฏิฆสลฺยโณชนํ
มานสลฺยโณชนํ ทิฏฐิสลฺยโณชนํ
สีลพฺพตปฺรามาสสลฺยโณชนํ วิจิกิจฺจา-
สลฺยโณชนํ อุทฺธจฺจสลฺยโณชนํ
อวิชฺขาสลฺยโณชนนฺนฺจ สุตฺตฺนฺเต.

๙. อนุสัย มี ๗ คือ

- ๑. กามราคานุสัย อนุสัยคือ กามราคะ
- ๒. ภวราคานุสัย อนุสัยคือ ภวราคะ
- ๓. ปฏิฆานุสัย อนุสัยคือ ปฏิฆะ
- ๔. มานานุสัย อนุสัยคือ มานะ
- ๕. ทิฏฐานุสัย อนุสัยคือ ทิฏฐิ
- ๖. วิจิกิจจนุสัยอนุสัยคือวิจิกิจจา
- ๗. อวิชขานุสัย อนุสัยคือ อวิชชา.

๑๐. สัลฺยโณชนํในสุตตันตํนัย มี

๑๐ คือ

- ๑. กามราคสัลยโณชนํ สัลยโณชนํ คือกามราคะ
- ๒. รุปราคสัลยโณชนํ สัลยโณชนํ คืออรุปราคะ
- ๓. อรุปราคสัลยโณชนํ สัลยโณชนํ คืออรุปราคะ
- ๔. ปฏิฆสัลยโณชนํ สัลยโณชนํคือ ปฏิฆะ
- ๕. มานสัลยโณชนํ สัลยโณชนํคือ มานะ

คุณประชา จารุตระกุลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖. ทิฏฐิสัญญโยชนํ สัญญโยชนํคือ
ทิฏฐิ

๗. สีลัพพตปรามาสัญญโยชนํ
สัญญโยชนํ คือสีลัพพตปรามาส

๘. วิจิกิจฉาสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คือวิจิกิจฉา

๙. อุกถัจฉาสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คืออุกถัจฉะ

๑๐. อวิชชาสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คืออวิชชา.

๑๑. อปรานปี ทส สญโยชนานิ
กามราคสญโยชนํ ภวราคสญโยชนํ
ปฏิฆสญโยชนํ มานสญโยชนํ
ทิฏฐิสญโยชนํ สีลพพตปรามาส-
สญโยชนํ วิจิกิจฉาสญโยชนํ
อิสฺสาสญโยชนํ มจฺจฺริยสญโยชนํ
อวิชชาสญโยชนนฺวจ อภินฺมุเม.

๑๑. สัญญโยชนํอีกนัยหนึ่ง ใน
อภิธรรมนัยมี ๑๐ คือ

๑. กามราคสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คือกามราคะ

๒. ภวราคสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คือภวราคะ

๓. ปฏิฆสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คือปฏิฆะ

๔. มานสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คือมานะ

๕. ทิฏฐิสัญญโยชนํ สัญญโยชนํ
คือทิฏฐิ

๖. สีสัพพตปราคาสัญญเณร
 สัญญเณร คือสีสัพพตปราคาส

๗. วิจิกิจจาสัญญเณร สัญญเณร
 คือวิจิกิจจาส

๘. อิตถาสัญญเณร สัญญเณร
 คืออิตถาส

๙. มัจจริยสัญญเณร สัญญเณร
 คือมัจจริยะ.

๑๐. อวิชชาสัญญเณร สัญญเณร
 คืออวิชชา.

๑๒. ทส กิเลส โลโก โทโส
 โมโห มาโน ทิฏฐิ วิจิกิจจาส ถีน
 อุททัจจ อหิริกั อนัตตปเป.

๑๒. กิเลส มี ๑๐ คือ

๑. โลภะ กิเลสคือ โลภะ

๒. โทสะ กิเลสคือ โทสะ

๓. โมหะ กิเลสคือ โมหะ

๔. มานะ กิเลสคือ มานะ

๕. ทิฏฐิ กิเลสคือ ทิฏฐิ

๖. วิจิกิจจาส กิเลสคือ วิจิกิจจาส

๗. ถีนะ กิเลสคือ ถีนะ

๘. อุททัจจ กิเลสคือ อุททัจจ

๙. อหิริกะ กิเลสคือ อหิริกะ และ

๑๐. อนัตตปเป กิเลสคือ

อนัตตปเป.

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๓. อาสวาทีสุ ปเนตถ กาม-
ภวณามน ตพพตตุกา ตณฺหา อธิปฺเปตา
สีลพฺพตปฺรามาสเ อิทฺสจฺจาภินิเวโส
อตุตฺวาเทติ^๑ ตถา ปวตฺตํ ทิฏฺฐจิตฺตเมว
ปวฺจจฺตีติ.

๑๓. ก็ในบรรดาอภุศลธรรมทั้งหลาย
มีอาสวะเป็นต้น ในอภุศลสังคหะนี้ ตัณหา
อันมีกามภพนั้นเป็นวัตถุ ท่านประสงค์
เอาโดยชื่อของกามภพ ทิฏฐิที่เป็นไปแล้ว
โดยประการนั้นนั่นแหละ ท่านเรียกว่า
สีลพตปรามาส การยึดถือสีลพตปรามาส
ว่าอิทังสัจจาภินิเวส การยึดมั่นว่านี่เท่านั้น
จริง ว่าอตุตฺวาเท วาทะว่าตน ดังนี้.

สังคหคาถา

๑๔. อาสโวมา จ โยคา จ
ตโย คนฺธา จ วตฺตฺโต
อุปาทานา ทฺเว ธมฺมา^๒
อฏฺฐ นีวรณา สียฺ.
ฉเพฺวานุสฺยา โหนฺติ
นว สญฺโฆชฺณา มตา
กิลฺเลสา ทเสติ^๓ วุตฺโตยํ
นวธา ปาปสงฺคโห.

๑๔. ปาปสังคหะ คืออภุศลสังคหะ
นี้ ท่านกล่าวไว้ ๙ สังคหะ คือ
๑. อาสวสังคหะ โดยวัตถุมี ๓
๒. โสมสังคหะ โดยวัตถุมี ๓
๓. โยคสังคหะ โดยวัตถุมี ๓
๔. คันถสังคหะ โดยวัตถุมี ๓
๕. อุปาทานสังคหะ โดยวัตถุมี ๒
๖. นีวรณสังคหะ โดยวัตถุมี ๘
๗. อนุสยสังคหะ โดยวัตถุมี ๖

^๑ สี. อตุตฺวาทฺปาทานํ, ฉ. อตุตฺวาทฺปาโท จ.

^๒ สี. ฉ. วุตฺตา.

^๓ ฉ. อิติ - สทฺโท น ทิสฺสติ.

๘. สัตถุญญชนสังคหะโดยวัตถุมี ๙

๙. กิเลสสังคหะ โดยวัตถุมี ๑๐.

มิตฺสกกสงฺคห

๑๕. มิตฺสกกสงฺคหเห อ เหตุ
โลโก โทโส โมโห อโลโก อโทโส
อโมโห จ.

๑๖. สตุต ฌานนฺคานิ วิตกฺโก
วิจาร์โร ปิตฺติ เอกคฺคตา โสมนสฺส
โหมนสฺส อูปฺเภวชา จ.

มิตฺสกกสังคหะ

๑๕. ในมิตฺสกกสังคหะ เหตุสังคหะ
มี ๖ อย่าง คือ

๑. โลกเหตุ เหตุคือ โลภะ
๒. โทสเหตุ เหตุคือ โทสะ
๓. โมหเหตุ เหตุคือ โมหะ
๔. อโลภเหตุ เหตุคือ อโลภะ
๕. อโทสเหตุ เหตุคือ อโทสะ
๖. อโมหเหตุ เหตุคือ อโมหะ.

๑๖. ฌานนฺคสังคหะ มี ๗ คือ
๑. วิตกฺกฌานนฺคะ องคฺฌานคือ
วิตก

๒. วิจาร์ฌานนฺคะ องคฺฌาน คือ
วิจาร์

๓. ปิตฺติฌานนฺคะ องคฺฌาน คือปิตฺติ

๔. เอกคฺคตาฌานนฺคะ องคฺฌาน
คือเอกคฺคตา

๕. โสมนสฺสฌานนฺคะ องคฺฌาน
คือโสมนสฺส

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖. โทมนัสสณมานังคะ องค์ฌาน
คือโทมนัส

๗. อุเบกขาณานังคะ องค์ฌาน
คืออุเบกขา.

๑๗. ทฬาทส มคฺคญฺคานิ สฺมมา-
ทฺธิจฺฉิ สฺมมาสงฺกปฺโป สฺมมาวจา
สฺมมากมฺมุโนโต สฺมมาอาชีโว สฺมมา-
วายาโม สฺมมาสติ สฺมมาสมาธิ
มิจฺฉาทฺธิจฺฉิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวายาโม
มิจฺฉาสมาธิ จ.

๑๗. มัคคังคสังคหะ มี ๑๒ คือ

๑. สัมมาทฺธิจฺฉิ องค์มรรค คือ
สัมมาทฺธิจฺฉิ

๒. สัมมาสังกัปปะ องค์มรรค คือ
สัมมาสังกัปปะ

๓. สัมมาวจา องค์มรรค คือ
สัมมาวจา

๔. สัมมากัมมันตะ องค์มรรค คือ
สัมมากัมมันตะ

๕. สัมมาอาชีวะะ องค์มรรค คือ
สัมมาอาชีวะะ

๖. สัมมาวายาเมะ องค์มรรค คือ
สัมมาวายาเมะ

๗. สัมมาสติ องค์มรรค คือ
สัมมาสติ

๘. สัมมาสมาธิ องค์มรรค คือ
สัมมาสมาธิ

๙. มิจฺฉาทฺธิจฺฉิ องค์มรรค คือ
มิจฺฉาทฺธิจฺฉิ

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๐. มิจจาสังกัปปะ องค์มรรค คือ
มิจจาสังกัปปะ

๑๑. มิจจาวายามะ องค์มรรค คือ
มิจจาวายามะ

๑๒. มิจจาสมาธิ องค์มรรค คือ
มิจจาสมาธิ

๑๘. พาวีสตินุทริยานิ จกฺขุณฺทริยํ
โสติณฺทริยํ ฆานินฺทริยํ ชิวฺหิณฺทริยํ
กายินฺทริยํ อิตฺถินฺทริยํ บุริสสินฺทริยํ
ชีวิตินฺทริยํ มนินฺทริยํ สุชินฺทริยํ
ทฺกฺชินฺทริยํ โสมนสฺสสินฺทริยํ โทมนสฺสสินฺทริยํ
อฺเปกฺชินฺทริยํ สทฺธิณฺทริยํ วิริยินฺทริยํ
สฺตินฺทริยํ สฺมาธิณฺทริยํ ปญฺณินฺทริยํ
อนนฺดาตฺตญฺสสํมิตฺทริยํ อญฺณินฺทริยํ
อญฺญาตาวินฺทริยญฺจ.

๑๘. อินทริยสังคหะ มี ๒๒ คือ

๑. จักขุณทริย อินทริย คือจักขุ

๒. โสติณทริย อินทริย คือโสตะ

๓. ฆานินทริย อินทริย คือฆานะ

๔. ชิวหิณทริย อินทริย คือชิวหา

๕. กายินทริย อินทริย คือกาย

๖. อิตถินทริย อินทริย คืออิตถิ-

ภาวะ

๗. บุริสสินทริย อินทริย คือ

บุริสภาวะ

๘. ชิวิตินทริย อินทริย คือ ชิวิต
ทั้งรูปชิวิตินทริย และอรูปชิวิตินทริย

๙. มนินทริย อินทริย คือ จิต ๘๙
ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง

๑๐. สุชินทริย อินทริยคือสุขเวทนา

๑๑. ทฺกฺชินทริย อินทริย คือ

ทฺกฺชเวทนา

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๒. โสมนัสสินทรีย์ อินทรีย์ คือ
โสมนัสสเวทนา

๑๓. โทมนัสสินทรีย์ อินทรีย์ คือ
โทมนัสสเวทนา

๑๔. อุเบกขินทรีย์ อินทรีย์ คือ
อุเบกขาเวทนา

๑๕. สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา

๑๖. วิริยินทรีย์ อินทรีย์ คือ วิริยะ

๑๗. สตินทรีย์ อินทรีย์ คือ สติ

๑๘. สมานินทรีย์ อินทรีย์ คือ สมานิ
ได้แก่ เอกัคคตา

๑๙. ปัญฺณินทรีย์ อินทรีย์ คือปัญญา

๒๐. อนัญญาตัญญุสสามิตินทรีย์
อินทรีย์ คือ (ปัญญา)

๒๑. อัณฺณินทรีย์ อินทรีย์ คือ
(ปัญญา)

๒๒. อัณฺญาตาวินทรีย์ อินทรีย์
คือ (ปัญญา).

๑๙. นว พลานิ สทฺธาพลํ
วิริยพลํ สติพลํ สมานิพลํ ปญฺญาพลํ
หิริพลํ โอตฺตปฺปพลํ อหิริกพลํ
อโนตฺตปฺปพลญจ.

๑๙. พลสังคหะ มี ๙ คือ

๑. สัทธาพละ พละคือ ศรัทธา

๒. วิริยพละ พละคือ วิริยะ

๓. สติพละ พละคือ สติ

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔. สมาริพละ พละคือ สมาริ
 ๕. ปัญญาพละ พละคือ ปัญญา
 ๖. หิริพละ พละคือ หิริ
 ๗. โอตตปฺปพละ พละคือ

โอตตปฺปะ

๘. อหิริกพละ พละคือ อหิริกะ
 ๙. อโนตตปฺปพละ พละ คือ

อโนตตปฺปะ.

๒๐. จตฺตารโ อธิปตี ฉนฺทาทิปตี
 วัริยาธิปตี จิตฺตาทิปตี วมังสาธิปตี จ.

๒๐. อธิปตีสังคหะ มี ๔ คือ
 ๑. ฉันทาทิปตี อธิปตีคือ ฉันทะ
 ๒. วัริยาธิปตี อธิปตีคือ วัริยะ
 ๓. จิตตาทิปตี อธิปตีคือ จิตตะ
 ๔. วมังสาธิปตี อธิปตี คือ วมังสา.

๒๑. จตฺตารโ ออาหารา
 กวพิงฺกาโร^๑ ออาหารโ ผสฺโส ทฺตโย
 มโนสฺสญฺเจตนา ตติโย^๒ วิญญานํ
 จตฺตฺโต.^๓

๒๑. อาหารสังคหะ มี ๔ คือ
 ๑. กวพิงการอาหาร อาหาร คือ
 กระทำเป็นคำ
 ๒. ผัสสอาหาร อาหารคือ ผัสสะ
 ๓. มโนสฺสญฺเจตนาอาหาร อาหาร คือ
 มโนสฺสญฺเจตนา

^๑ อ. กพพิการโ ออาหารโ.

^๒ ก. ตติยาติ ทิสฺสตี.

^๓ ก. จตฺตฺตฺนฺตี ทิสฺสตี ...

๕. วิญญาณาหาร อาหาร คือ
วิญญาณ.

๒๒. อินฺทฺริเยสุ ปเนตฺถ โสตา-
ปตฺติมคฺคณานํ อนนฺดาตฺตณฺณสุสामी-
ตฺติทฺริยํ^๑.

๒๒. ก็ในมิสสกสังคหะนี้ บรรดา
อินทรียทั้งหลาย โสดาปตติมรรคญาณ
ท่านเรียกว่าอนัญญาตัญญุสสามิตินทรีย.

๒๓. อรหตฺตผลณานํ อณฺดา-
ตาวิทฺทฺริยํ.

๒๓. อรหัตผลญาณ ท่านเรียกว่า
อัญญาตาวิททรีย.

๒๔. มชฺฌเณ น ญาณานิ
อณฺณินฺทฺริยานํติ วุจฺจนฺติ.

๒๔. ญาณ ๖ ในท่ามกลาง ท่าน
เรียกว่า อัญญินทรีย.

๒๕. ชีวิตินฺทฺริยญฺจ รูปารูปวเสน
ทฺวิธํ โหติ.

๒๕. ชีวิตินทรีย มี ๒ คือ
๑. รูปชีวิตินทรีย
๒. อรูปชีวิตินทรีย

๒๖. ปญฺจวิญฺญาณေန ฌานนฺจ-
คานิ อวิริเยสุ พฺลานิ อเหตุเกสุ
มคฺคจฺจคานิ น ลพฺภนฺติ.

๒๖. องค์ฌานไม่เกิดในปัญจ-
วิญญาณ (จิต ๑๐) พละไม่เกิดใน
อวิริยจิตทั้งหลาย องค์มรรคไม่เกิดใน
อเหตุกจิต.

๒๗. ตถา วิจิจฺจชาจิตฺเต เอกคฺคตา
มคฺคินฺทฺริยพฺลภาวํ น คจฺจนฺติ.

๒๗. อนึ่ง เอกคคตา ในวิจิจจชา
จิตย่อไม่ถึงความเป็นมรรค ๑ อินทรีย
๑ พละ ๑.

^๑ อ. อนนฺดาตฺตณฺณสุสामीตฺติทฺริยํ.

๒๘. ทวีเหตุกตติเหตุกชวเนเสว
ยถาสุมภโว อธิปติ เอโกว ลพุกตตี.

๒๘. อธิปติอย่างเดียวกันนั้น ย่อม
ได้ตามควรในทวีเหตุกชวเนจิต และ
ติเหตุกชวเนจิต.

สังคหคาถา

๒๙. ฉ เหตุ ปญจ ฉานนงคา
มคคังคา นว วตตุโต
โสฬสินุทริยธมฺมา ๑
พลธมฺมา นเวริตา.
จตุตาโรธิปตี วุตฺตา
ตถาหาราติ สตุตธา
กุสลาทิสมาภิณฺเณ
วุตฺโต มิสฺสกกสงฺคโห.

๒๙. มิสฺสกกสังคหะ ที่ระคนด้วยธรรม มี
กุศลเป็นต้น ท่านพระอรรถกถาจารย์
กล่าวไว้ ๗ หมวด คือ
๑. เหตุสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๖
๒. ฉานนังคสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๕
๓. มัคคังคสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๙
๔. อินทริยสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๑๖
๕. พลสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๙
๖. อธิปตีสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๔.
๗. อาหารสังคหะ ว่าโดยวัตถุ คือ
องค์ธรรมมี ๔.

คุณประชา จารุตระกุลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โพธิปักขิยสงคห

๓๐. โพธิปักขิยสงคเห จตุตาโร
 สติปฏิฐานา กายานุปลสสนาสติปฏิฐานัน
 เวทนานุปสสนาสติปฏิฐานัน จิตตานุ-
 ปลสสนาสติปฏิฐานัน ธมฺมานุปสสนา-
 สติปฏิฐานญจ.

๓๑. จตุตาโร สมมปปธานา
 อุปปนฺหานัน ปาปกานัน อกุสลานัน
 ธมฺมานัน ปหานาย วายาโม,
 อนฺุปปนฺหานัน ปาปกานัน อกุสลานัน
 ธมฺมานัน อฺนุปาทาย วายาโม,
 อฺนุปปนฺหานัน กุสลานัน ธมฺมานัน
 อุปปาทาย วายาโม, อุปปนฺหานัน

โพธิปักขิยสังคหะ

๓๐. ในโพธิปักขิยสังคหะ สติ-
 ปฏิฐาน มี ๔ คือ

๑. กายานุปลสสนาสติปฏิฐาน คือ
 กรรมฐาน เป็นที่ตั้งของสติ พิจารณาตาม
 เห็นซึ่งกาย

๒. เวทนานุปสสนาสติปฏิฐาน คือ
 กรรมฐาน เป็นที่ตั้งของสติ พิจารณาตาม
 เห็นซึ่งเวทนา

๓. จิตตานุปสสนาสติปฏิฐาน คือ
 กรรมฐาน เป็นที่ตั้งของสติ พิจารณาตาม
 เห็นซึ่งจิต

๔. ธมฺมานุปสสนาสติปฏิฐาน คือ
 กรรมฐาน เป็นที่ตั้งของสติ พิจารณาตาม
 เห็นซึ่งธรรม.

๓๑. สัมมปปธานมี ๔ คือ

๑. ความพยายาม เพื่อละบาป
 อกุศลธรรมที่เกิดขึ้น

๒. ความพยายาม เพื่อยังบาป
 อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น มิให้เกิดขึ้น

๓. ความพยายาม เพื่อยังกุศล
 ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

www.dhammadownload.com

กุสลานัน ฐมมานัน ภิกฺขุโยภาวาย
วាយโม จ.

๓๒. จตฺตารโ อธิธิปาทา
ฉนฺทิตฺธิปาโท วีริยิตฺธิปาโท จิตฺติตฺธิ-
ปาโท วิมฺภสิตฺธิปาโท จ.

๓๓. ปญฺจินฺทริยานิ สทฺธินฺทริยํ
วีริยนฺทริยํ สตินฺทริยํ สมานินฺทริยํ
ปญฺณินฺทริยญฺจ.

๓๔. ปญฺจ พฺลานิ สทฺธาพลํ
วีริยพลํ สติพลํ สมานิพลํ ปญฺญา-
พลญฺจ.

๔. ความพยายาม เพื่อยังกุศลธรรม
ที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ภิกฺขุโยภาพ.

๓๒. อธิธิบาท มี ๔ คือ
๑. ฉันทิตฺธิบาท อธิธิบาท คือ
ฉันทะ
๒. วีริยิตฺธิบาท อธิธิบาท คือ
วีริยะ
๓. จิตฺติตฺธิบาท อธิธิบาท คือ
จิตตะ
๔. วิมฺภสิตฺธิบาท อธิธิบาท คือ
วิมฺภสา.

๓๓. อินทริย มี ๕ คือ
๑. สทฺธินทริย อินทริยคือ ศรัทธา
๒. วีริยนทริย อินทริยคือ วีริยะ
๓. สตินทริย อินทริยคือ สติ
๔. สมานินทริย อินทริยคือ สมานิ
๕. ปญฺณินทริย อินทริยคือ ปญฺญา.

๓๔. พละ มี ๕ คือ
๑. สทฺธาพละ พละคือ ศรัทธา
๒. วีริยพละ พละคือ วีริยะ
๓. สติพละ พละคือ สติ

คุณประชา จารุตระกุลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๓๕. สตต โพชฌงฺคา สติ-
สมโพชฌงฺโค ธรรมวิจยสมโพชฌงฺโค
วิริยสมโพชฌงฺโค ปิติสมโพชฌงฺโค
ปัสสทฺธิสมโพชฌงฺโค สมาริสม-
โพชฌงฺโค อุเปกฺขาสมโพชฌงฺโค จ.

๓๖. อฏฺฐ มคฺคจฺจนฺนิ สมฺมาทิฏฺฐิ
สมฺมาสจฺจปโป สมฺมาวาจา สมฺมา-
กมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม
สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ จ.

- ๔. สมาริพละ พละคือ สมาริ
- ๕. ปัญญาพละ พละคือ ปัญญา.

๓๕. โพชฌังคะ มี ๗ คือ
- ๑. สติสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ สติ
 - ๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ ธรรมวิจยะ
 - ๓. วิริยสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ วิริยะ
 - ๔. ปิติสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ ปิติ
 - ๕. ปัสสทฺธิสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ ปัสสทฺธิ
 - ๖. สมาริสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ สมาริ
 - ๗. อุเปกฺขาสัมโพชฌงค์ องค์เป็นเครื่องตรัสรู้คือ อุเบกฺขา.

๓๖. มัคคังคะ คือ องค์มรรค มี ๘ คือ
- ๑. สัมมาทิฏฐิ ปัญญาเห็นชอบ
 - ๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
 - ๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ
 - ๔. สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ
 - ๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ

๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ.

๓๗. เขตตถ ปน จตตารโ
สติปัญญาชาติ สมุมาสติ เอกาว
ปจฺจติ.

๓๘. ตถา จตตารโ สมมุป-
ปธานาติ ๑ สมุมาวายาโม.

๓๗. ก็ในโพธิปักขิยสังคหะ นี้
สัมมาสติอย่างเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวว่า
เป็นสติปัญญาฐาน ๔.

๓๘. และสัมมาวายามะ ท่าน
กล่าวว่า เป็นสัมมัปปธาน ๔ เหมือนกัน.

สังคหคถา

๓๙. ฉนฺโท จิตฺตมุเปกฺขา ๑
สทฺธาปสฺสทฺธิปฺตีโย
สมุมาทิกฺกุจฺจ ๑ สงฺกปฺโป
วายาโม วิริตฺตตฺตยํ.
สมุมาสติ สมารีติ
จฺจทฺทเสเต สภาวโต
สทฺตตฺตตีสฺสปฺปะเทเน
สทฺตตฺธา ตตฺถ สงฺคโห.

๔๐. สงฺกปฺโปปสฺสทฺธิ ๑ ปิตฺตฺมุเปกฺขา
ฉนฺโท ๑ จิตฺตํ วิริตฺตตฺตยณฺจ
นเวกฺชานา วิริยํ นวฺกฺช
สตี สมารี จตฺ ปญฺจ ปญฺญา

๓๙. ในโพธิปักขิยธรรมสังคหะนั้น มี
สังคหะ ๗ ประการ โดยประเภท
มี ๓๗ โดยสภาวะมี ๑๔ ดังนี้
คือ ฉันทะ ๑ จิตตะ ๑ อุเบกขา ๑
ศรัทธา ๑ บัณฑิติ ๑ ปิตี ๑
สัมมาทิฏฐิ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑
สัมมาวายามะ ๑ วิริติ ๑ สัมมาสติ
๑ สัมมาสมาธิ ๑.

๔๐. การจำแนกโพธิปักขิยธรรม ๓๗
ประการ ที่ประเสริฐและสูงสุด ดังนี้
คือ สังกัปปะ ๑ บัณฑิติ ๑ ปิตี ๑
อุเบกขา ๑ ฉันทะ ๑ จิตตะ ๑

คุณประชา จารุตระกุลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สทุธา ทุชานตุตตมสตุตตีส-
ธมฺมานเมโส ปวโร วิภาโค.

วิริติ ๓ ธรรมทั้ง ๙ นี้ มี ๑ ฐาน
วิริยะ ๑ มี ๙ ฐาน สัมมาสติ ๑
มี ๘ ฐาน สัมมาสมาธิ ๑ มี
๔ ฐาน ปัญญา ๑ มี ๕ ฐาน
ศรัทธา ๑ มี ๒ ฐาน.

๔๑. สพุเพ โลกุตตเร โหนติ
น วา สงฺกุปฺปปีติโย
โลกิเยปิ ยถาโยคํ
ฉพุพิสุทฺธิปฺปวตฺตยํ.

๔๑. โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ทั้งปวง ย่อม
มีในโลกุตตรจิต สังกัปปะไม่มีใน
ทุตติยฌานิกจิตเป็นต้นไป ปีติไม่มี
ในจตุตถฌานิกจิต และปัญจฌ-
านิกจิต โภธิปักขิยธรรม ย่อม
มีในโลกิยจิต ที่เป็นไปในวิสุทฺธิทั้ง
๖ ได้ตามควร.

ศัพท์สงคห

ศัพท์สังคหะ

๔๒. สพุทฺสงคฺเห ปญฺจกฺขนฺธา
รูปกฺขนฺโธ เวทฺนากฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ
สงฺขารกฺขนฺโธ วิญฺญานกฺขนฺโธ จ.

๔๒. ในศัพท์สังคหะ ชั้นนี้ มี ๕
อย่างคือ

- ๑. รูปชั้นนี้ ชั้นนี้คือ รูป
- ๒. เวทนาชั้นนี้ ชั้นนี้คือ เวทนา
- ๓. สัญญาชั้นนี้ ชั้นนี้คือ สัญญา
- ๔. สังขารชั้นนี้ ชั้นนี้คือ สังขาร
- ๕. วิญญาณชั้นนี้ ชั้นนี้ คือ

วิญญาณ.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔๓. ปณฺจูปาทานกฺขนฺธา รฺูป-
 ปาทานกฺขนฺโธ เวทฺฐูปาทานกฺขนฺโธ
 สญฺญูปาทานกฺขนฺโธ สงฺขารูปาทานกฺ-
 ขนฺโธ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโธ จ.

๔๔. ทฺวาทสยตฺตานานิ จกฺขฺวายตฺนํ
 โสิตายตฺนํ ฆานายตฺนํ ชิวฺหายตฺนํ
 กายายตฺนํ มนายตฺนํ รฺูปายตฺนํ
 สทฺทฺทายตฺนํ คณฺธายตฺนํ รสายตฺนํ
 โผฏฺฐพฺพายตฺนํ ฌมฺมายตฺนญฺจ.

๔๓. อุปาทานชั้นมี ๕ อย่าง คือ
 ๑. รูปร่างอุปาทานชั้น อุปาทานชั้น
 คือ รูป

๒. เวทณูปาทานชั้น อุปาทานชั้น
 คือ เวทนา

๓. สัจญูปาทานชั้น อุปาทานชั้น
 คือ สัจญา

๔. สังขารูปาทานชั้น อุปาทาน-
 ชั้น คือ สังขาร

๕. วิญญาณูปาทานชั้น อุปาทาน-
 ชั้น คือ วิญญาณ.

๔๔. อายตนะ มี ๑๒ อย่าง คือ

๑. จักขวายตนะ อายตนะ คือจักขุ

๒. โสิตายตนะ อายตนะ คือโสตะ

๓. ฆานายตนะ อายตนะ คือฆานะ

๔. ชิวหายตนะ อายตนะ คือชีวหา

๕. กายายตนะ อายตนะ คือกาย

๖. มนายตนะ อายตนะ คือใจ

๗. รูปร่างายตนะ อายตนะ คือรูป

๘. สัททหายตนะ อายตนะ คือเสียง

๙. คันธายตนะ อายตนะ คือกลิ่น

๑๐. รสอายตนะ อายตนะ คือรส

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔๕. อฏฺฐารส ธาตุโย จักขุธาตุ
 โสตรธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ
 กายธาตุ รูปธาตุ สทฺทธาตุ
 คณฺฐธาตุ รสธาตุ ใญฺจฺพฺพธาตุ
 จักขุวิญญานธาตุ โสตฺวิญญานธาตุ
 ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ
 กายวิญญานธาตุ มโนธาตุ ธมฺมธาตุ
 มโนวิญญานธาตุ จ.

๑๑. ใญฺจฺพฺพายตนะ อายตนะ คือ
 ใญฺจฺพฺพะ

๑๒. ธัมมายตนะ อายตนะ คือ
 ธัมมารมณฺเ.

๔๕. ธาตุ มี ๑๘ อย่าง คือ
 ๑. จักขุธาตุ ธาตุ คือ จักขุ
 ๒. โสตรธาตุ ธาตุ คือ โสตร
 ๓. ฆานธาตุ ธาตุ คือ ฆานะ
 ๔. ชิวหาธาตุ ธาตุ คือ ชิวหา
 ๕. กายธาตุ ธาตุ คือ กาย
 ๖. รูปธาตุ ธาตุ คือ รูป
 ๗. สทฺทธาตุ ธาตุ คือ เสียง
 ๘. คณฺฐธาตุ ธาตุ คือ กลิน
 ๙. รสธาตุ ธาตุ คือ รส
 ๑๐. ใญฺจฺพฺพธาตุ ธาตุ คือ

ใญฺจฺพฺพะ
 ๑๑. จักขุวิญญานธาตุ ธาตุ คือ
 จักขุวิญญาน ๒
 ๑๒. โสตฺวิญญานธาตุ ธาตุ คือ
 โสตฺวิญญาน ๒
 ๑๓. ฆานวิญญานธาตุ ธาตุ คือ
 ฆานวิญญาน ๒

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๔. ชิวหาวิญญาณธาตุ ธาตุ คือ
ชิวหาวิญญาณ ๒

๑๕. กายวิญญาณธาตุ ธาตุ คือ
กายวิญญาณ ๒

๑๖. มโนธาตุ ธาตุคือ มโน ได้แก่
ปัญญาทวาราวัชชณะ ๑ สัมปฏิจฉินนะ ๒

๑๗. รัम्मธาตุ ธาตุ คือส่วนหนึ่ง
แห่งรัम्मมารมณ

๑๘. มโนวิญญาณธาตุ ธาตุ คือ
มโนวิญญาณ ๗๖ ดวง.

๔๖. จตตารี อริยสัจจานิ ทุกข์
อริยสัจจํ ทุกขสมุทโย อริยสัจจํ
ทุกขนิโรธอ อริยสัจจํ ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติทา อริยสัจจณจ.

๔๖. อริยสังข์ มี ๔ อย่าง คือ

๑. ทุกขอริยสังข์ อริยสังข์ คือทุกข์

๒. ทุกขสมุทัยอริยสังข์ อริยสังข์ คือ
ทุกขสมุทัย

๓. ทุกขนิโรธอริยสังข์ อริยสังข์ คือ
ทุกขนิโรธ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทาอริยสังข์
อริยสังข์ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทา.

๔๗. เอตตถ ปน เจตสิกสุขุมรูป-
นิพพานวเสน เอกุณสตตติ ธรรมา
ธมฺมายตน์ ธรรมธาตติ จ สงฺขยํ
คจฺจนฺติ.

๔๗. ก็ในสังข์พหุสังคหะนี้ ธรรม
จำนวน ๖๙ คือ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖
นิพพาน ๑ ย่อมถึงการนับว่า รัम्मมายตนะ
และรัम्मธาตุ.

คุณประชา จารุตระกุลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔๘. มนายตนเมว สตุตวิญญาณ-
ธาดุวเสน ภิชุชติ.

๔๘. มนายตนะอย่างเดียว จำแนก
นี้วิญญาณธาดุ ๗ อย่าง.

๔๙. รูปญจ เวทนา สญญา
เสสา เจตสิกกา ตถา
วิญญาณมิติ ปญเจเต
ปญจกฺขนฺธาติ ภาสิตา.

๔๙. ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ รูป ๑
เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตสิกที่
เหลือ ๑ วิญญาณ ๑ ตรัสเรียกว่า
ปัญจขันธ์.

๕๐. ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาติ
ตถา เตฎฺฐมิกกา มตา
ภาทาภาเวน นิพฺพานํ
ขณฺธสงฺคหฺนิสฺสุฏฺฐิ.

๕๐. อนึ่ง ธรรม ๕ เหล่านี้ ที่เป็นไปใน
ภูมิ ๓ ตรัสเรียกว่า ปัญจุปาทาน-
ขันธ์ นิพพานพ้นไปจากขันธ์สังคหะ
เพราะไม่มีการจำแนก.

๕๑. ทวาราลมฺพฺนภเวทน
ภวฺนฺตายนฺตานานิ จ
ทวาราลมฺพฺนตปฺปนฺน -
ปริยาเยน ธาดุโย.

๕๑. อายุตนะมี ๑๒ โดยประเภท แห่ง
ทวารและอารมณ์ ธาดุมิ ๑๘ โดย
ปริยายแห่งทวาร ๖ อารมณ์ ๖
และวิญญาณที่เกิดขึ้น อาศัยทวาร
และอารมณ์นั้น.

๕๒. ทฺกฺขิ เตฎฺฐมิกํ วฏฺฐิ
ตณฺหา สมฺทโย ภเว
นิโรธो นาม นิพฺพานํ
มคฺโค โลกุตฺตโร มโต.

๕๒. เตฎฐมิกวัฏฐเป็นทุกขอริยสังข์ ตัณหา
เป็นสมุทัยอริยสังข์ นิพพานชื่อว่า
ทุกขนิโรธอริยสังข์ มรรคเรียกว่า
โลกุตตรมรรค.

๑ จ. ทวาราลมตปฺปนฺน -

๕๓. มคฺคยฺยตฺตา ผลา เจว
 จตฺตจฺจวินิสฺสุฏฺฐา
 อิติ ปญฺจปฺปนาเทน
 ปวฺตุโต สพุพฺสงฺคโห.

อิติ อภิธมฺมตฺตสงฺคเห
 สมฺมจฺยสงฺคหวิภาโค นาม สตฺตโม
 ปริจฺเจโท.

๕๓. เจตสิกทีหฺลือ ซึ่งประกอบกับ
 มรรคจิต และผลจิต ที่เรียกว่า
 มัคคจิตตูปบาท ผลจิตตูปบาท
 พ้นจากอริยสัจทั้ง ๔ สัพพสังคหะ
 ท่านพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ๕
 ประเภท ด้วยประการฉะนี้.

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อว่า สมฺมจฺยสงฺคหวิภาค.

ในอภิธรรมมัตตสังคหะ
 จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

๗. สมุจจยปริจฺเจทวณฺณา

๑. สลกขณา จินฺตนาทิลกขณา^๑
จิตฺตเจตสิกนิปฺพนนฺรูปนิพฺพานวเสน
ทฺวาสตฺตติปฺปภาทา วตฺถุธมฺมา สภาว-
ธมฺมา วุตฺตา อิทานิ เตสํ ยถาโยคํ
สภาวธมฺมานํ เอเกกสมุจฺจยวเสน
โยคานฺรูปโต อุกฺสฺลสงฺคหาทิลกํ สมุจฺจยํ
สมุจฺจยํราสี ปวฺกขามิติ โยชฺนา.

๒. อุกฺสฺลนเมว สภาคธมฺวเสน
สงฺคโห อุกฺสฺลสงฺคโห. กุสฺลาทิวเสน
มิสฺสกานํ สงฺคโห มิสฺสกสงฺคโห.

สจฺจาภิสฺมฺโพธิสงฺฆาตฺสฺส อริยมคฺคฺสฺส
ปฺกฺเข ภวานํ โภธิปฺกฺขิยานํ ธมฺมานํ

^๑ ส.ม. จินฺตนาทิลกขณา. ^๒ ส.ม. ราสี.

๘. พรรณนาสมุจจยปริจฺเจท อธิบายสังคหคาถา

๑. มีคำประกอบความว่า วัตถุประสงค์ทั้งหลาย คือสภาวธรรมทั้งหลายพร้อมทั้งลักษณะ คือมีลักษณะคิดอารมณ์เป็นต้น มี ๗๒ ประเภท คือจิตเจตสิก นิปผันนรูป และพระนิพพาน ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว บัดนี้ข้าพเจ้าจะกล่าว สมุจจยสังคหะ คือหมวดสมุจจยธรรม ซึ่งแยกประเภทเป็นอุกฺสฺลสังคหะเป็นต้น แห่งวัตถุประสงค์เหล่านั้นคือแห่งสภาวธรรมทั้งหลายตามที่ประกอบได้แก่ ตามสมควร แก่การประกอบด้วยอำนาจสมุจจยสังคหะแต่ละหมวด.

๒. การรวบรวมเฉพาะอุกฺสฺลธรรมด้วยอำนาจธรรมที่มีส่วนเสมอกัน ชื่อว่าอุกฺสฺลสังคหะ. การรวบรวมธรรมที่เกี่ยวพันกันด้วยอำนาจอุกฺสฺลธรรมเป็นต้น ชื่อว่ามิสฺสกสังคหะ.

การรวบรวมธรรมทั้งหลาย ซึ่งแยกประเภทมีสติปัญญาเป็นต้น อันมีในฝักฝ่าย

สติปัญญาทานิทานัน สภาคตถวเสน^๑
 สงคหโ โพธิปักขิยสงคหโ. ขนุธาทิวเสน
 สฟเพสฺส สงคหโ สฟพสงคหโ.

อริยมรรค กล่าวคือตรัสรู้สัจจะ คืออัน
 เป็นไปในฝักฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้
 ด้วยอำนาจธรรมที่มีอรรถเสมอกัน ชื่อว่า
 โพธิปักขิยสังคหะ. การรวบรวมธรรม
 ทั้งหมด ด้วยอำนาจขั้นต้น เป็นต้น ชื่อว่า
 สัพพสังคหะ.

อภุสสสงคหพณณา

๓. ปุพฺพโกฏฺฐิยา อปณฺณายนโต
 จิรปาริวาสียตุเถน วณโต วา วิสณฺห-
 มานปฺตฺติยา^๒ วีย จกฺขฺวาทิตฺโต วิสเยสุ
 วิสณฺหนโต อาสวา. อถ วา ภวโต
 อา ภวคฺคํ ธมฺมโต อา โคตรกฺมํ
 สวณฺติ ปวตฺตุนฺตฺติ อาสวา. อวธฺยตุเถ
 เจตฺถ อา-กาโร. อวธิ จ มรียาทา-
 ภิวินฺวเสน ทฺวิโร.

พรรณนาอภุสสสังคหะ

๓. ธรรม ๓ ประการมีโลภะเป็นต้น
 (โลภะ ทิฏฐิและอวิชชา) ชื่อว่าอาสวะ
 เพราะมีความหมายว่า มีความหมกตอง
 อยู่นาน เหตุที่สุดเบื้องต้นไม่ปรากฏ หรือ
 เพราะซึ่มซาบไปในอารมณ์ทั้งหลาย ทาง
 ทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ดุจน้ำเหลือง
 เสี้ยไหลซึ่มออกทางแผล ฉะนั้น. อีกนัยหนึ่ง
 ธรรม ๓ ประการ มีโลภะเป็นต้น ชื่อว่า
 อาสวะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เมื่อกล่าว
 ทางภพ ย่อมซึ่มซาบไปคือเป็นไปจนถึง

^๑ ส. ม. สภาคตถวเสน.

^๒ ส. ม. วิสณฺหมานยฺสา.

ภวัคคพรหม เมื่อกล่าวทางธรรมย่อม
ซึ้งซาบไป คือเป็นไปจนถึงโคตรภฏธรรม.
ก็ อา อักขร ในบทว่า อาสวานี้ มี
ความหมายว่าเขตแดน. ก็เขตแดนมี ๒
อย่าง คือเขตคั่น ๑ เขตกำหนด ๑.

ตตถ อา ปาฎลิปุตต์ วฏโฐ
เทโวติอาทิสฺ วีย กิริยํ พหิ กตฺวา
ปวตุโต มรียาโท. อา ภวคฺคํ สทฺโท
อพฺภุคฺคโตติอาทิสฺ วีย กิริยํ พยา-
เปตฺวา ปวตุโต อภิวิธึ. อธิ ปน
อภิวิธิมฺหิ ทฎฺจพฺโพ.

ใน ๒ อย่างนั้น เขตแดนที่กั้นกิริยา
ให้ภายนอก จุดประโยคเป็นต้นว่า อา
ปาฎลิปุตต์ วฏโฐ เทโว ดังนี้เป็นต้น
ชื่อว่าเขตคั่น. เขตแดนที่เป็นไปครอบคลุม
กิริยาตลอดหมดเป็นต้น จุดในประโยค
เป็นต้นว่า อา ภวคฺคํ สทฺโท อพฺภุคฺคโต
ชื่อว่าเขตกำหนด. ส่วน อา อักขร ใน
บทว่า อาสวานี้ พึงเห็นว่าใช้ในความ
หมายเขตกำหนด.

ตถาเหเต นิพฺพตฺตติฏฺฐานนฺวุเต
อารมฺมณฺนวุเต ๑ ภวคฺเค โคตฺรณฺมฺหิ
๑ อารมฺมณฺนวุเต ปวตฺตฺนฺตฺติ.
วิชฺฐมาเนสฺ^(๑) อณฺเณสฺ อา ภวคฺคํ
อา โคตฺรณฺนฺ ๑ สวณฺเตสฺ มานาทีสฺ
อตฺตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
มทกฺรณฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อาสวสทิสฺตฺตฺตย^(๑)

จริงอย่างนั้น ธรรม ๓ ประการ มีโลภะ
เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในภวัคคพรหม
อันเป็นทั้งสถานที่เกิด ทั้งเป็นอารมณฺ
และในโคตรภฏธรรม อันเป็นอารมณฺแล.
บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่าเมื่อธรรม
อื่น ๆ มีมาจนเจตสิกเป็นต้น ซึ่งซึ้งซาบไป
ถึงภวัคคพรหมและถึงโคตรภฏมียอยู่ ธรรม

๑-๑ ส. ม. จสทฺโท ทิสฺสติ.

๕๘๓๘๔๖๕๖๗๘๙๐๑๒๓๔๕๖๗๘๙๐

เอเตเยว อาสวภาเวเน นิรุทธาติ^๑
ทฎฐพพิ.

กาโมเยว อาสโว กามาสโว กามราโค.
รूपารูปภเวสุ ฉนุทธาโค ภวาสโว
ฉมานนิกนติ. สัสสตทฎฐิสหคโตว ราโค
เอเตเยว สงคยหติ. ตตถ ปจโม
อุปตติภเวสุ ราโค ทุตติโย กมมภเว
ตติโย ภวทฎฐิสหคโต. ทวาสฎฐิจิวิธา
ทฎฐิจิ ทฎฐิชาสโว. ทุกขาทีสุ จตุสุ
สจเจสุ ปุพพนุเต อปรนุเต ปุพพนุตา-
ปรนุตา ปฏิจจสมุปปาเท จาติ อฎฐิสสุ
จาเนสุ อณานิ อวิชชาสโว.

๓ ประการ คือ โลกะ ทฎฐิ และอวิชชา
เหล่านี้เท่านั้น ก็จำกัดไว้แล้วว่าเป็นอัสวะ
เพราะเป็นเช่นกับของหมักดอง ด้วย
ความหมายว่าเป็นเครื่องกระทำความเมา
เหตุให้ซึ่มซาบไปด้วยอำนาจความยึดถือ
ว่าตน และว่าเป็นของเนื่องด้วยตน.

อัสวะคือกาม ชื่อว่ากามาสวะ ได้แก่
กามราคะ. ความกำหนดด้วยอำนาจ
ความพอใจในรูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า
ภวาสวะ ได้แก่ ความติดใจในฉมาน.
ราคะเฉพาะที่สหคตด้วยสัสสตทฎฐิ ท่าน
รวมเข้าไว้ในภวาสวะนี้นั่นเอง. บรรดา
อัสวะ ๓ นั้น อัสวะที่ ๑ ได้แก่ ราคะ
ในอุปตติภพ อัสวะที่ ๒ ได้แก่ ราคะ
ในกัมมภพ อัสวะที่ ๓ ได้แก่ราคะที่เกิด
พร้อมด้วยภวทฎฐิ. ทฎฐิ ๖๒ ประการ
ชื่อว่า ทฎฐิฐาสวะ. ความไม่รู้ในฐานะ ๘
คือในสัจจะ ๘ มีทุกขสัจเป็นต้น ในที่สุด
เบื้องต้น ๑ ในที่สุด เบื้องปลาย ๑ ใน
ที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย ๑ ใน
ปฏิจจสมุปบาท ๑ ชื่อว่า อวิชชาสวะ.

^๑ ส. นิรุพฺพหติ. ม. นิรุพฺพหตฺตาทติ. นิรุพฺพหมาติ ภเวยฺย.

ขยายความคัมภะ

๖. นามกาเยน รูปกายิ ปัจจุ-
ปฺนฺนกาเยน วา อาคามิกายิ คฺนฺนฺเถนฺติ
ทฺุปฺปมฺุญฺจ เวเจนนฺตฺติ กายคฺนฺนฺธา.
โคสลฺลาทินา สฺลีเลน วตฺเตน ตฺทกฺกาเยน
จ สฺสุทฺธิตฺติ เอวํ ปฺรโต อสฺภาวโต
อามสฺนํ ปฺรามาสฺ. อิทฺเมว สจฺจํ
โมฆมณฺุณฺนฺติ อภินิเวสฺนํ ทฺุพฺุทฺุคฺคาโ
อิทฺสจฺจาภินิเวสฺ.

๖. กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า กายคัมภะ
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ร้อยรัด คือผูกพัน
ไว้ซึ่งรูปกาย ด้วยนามกาย หรือซึ่งอนาคต
กาย ด้วยปัจจุบัณกาย ให้แก่ได้โดยยาก.
ความยึดถือโดยประการอื่น คือโดยไม่จริง
อย่างนี้ว่า ความหมดจดย่อมมีได้ด้วยศีล
มีโคศีลเป็นต้น ด้วยพรตและด้วยศีลและ
พรตทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า ปรามาส. ความ
ยึดมั่น คือ ความเชื่อมั่นว่า นี้เท่านั้นจริง
สิ่งอื่นเปล่า ชื่อว่า อิทังสัจจาภินิเวส.

ขยายความอุปาทาน

๗. มณฺุฑฺุทฺุ กิ ปนฺนโค วิย ภูสํ ทฺุพฺุ
อามมฺุณฺนิ อาทียนฺุตฺติ อฺุปาทานานิ.
กาโม เอว อฺุปาทานํ กาม
อฺุปาทียนฺุตฺติ วา กามฺุปาทานํ. อิมินา
เม สฺลวตาทินา สฺสสารสฺสุทฺธิตฺติ เอวํ
สฺลวตาทินํ คณฺุณํ สฺลทฺุพฺุทฺุปาทานํ.
วทฺุนฺุติ เอเตนาติ วาโ. ขนฺุเรหิ
พฺุยตฺิริตฺุตาพฺุยตฺิริตฺุตฺุวเสน วิสฺติปฺริ-

๗. ที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่า ยึดถืออารมณ์อย่างหนาแน่น
คืออย่างมั่นคง เหมือนงูรัดกบ ฉะนั้น.
อุปาทานคือกาม ชื่อว่า กามอุปาทาน อีก
อย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า กามอุปาทาน เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า ยึดกามมั่น. ความยึดถือศีล
และพรตเป็นต้นอย่างนี้ว่า ความหมดจด
จากสงสาร ย่อมมีได้ด้วยศีลและพรต.

^๑ ส. ม. อนาคตกายิ.

กปิตสฺส อตฺตโน วาโท อตฺตวาโท.
ไสเยว อูปาทานนฺติ อตฺตวาทูปาทานํ.

ของเรานี้ชื่อว่า **สัลยพทุปาทาน**. ที่ชื่อว่า วาทะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องกล่าวแห่งเหล่าชน. วาทะของตน ที่ท่านกำหนดไว้ ๒๐ ประการ ด้วยอำนาจถ้อยคำที่แยกจากขันธ์ และถ้อยคำที่ไม่แยกจากขันธ์ชื่อว่า อตฺตวาทะ. อูปาทานคืออตฺตวาทะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อตฺตวาทูปาทาน**.

ขยายความนิวรรณ์

๘. ฌานาทีวเสน อูปปชฺชนกํ
กุสลจิตฺตํ นิเสธฺนฺติ ตถา ตสฺส
อูปปชฺชิตฺตํ น เทนฺตีติ **นิวรรณา**.^๑
ปญฺญาจกฺขุโน วา อวารณตฺเถน **นิวรรณา**.
ปญฺจสฺส กามคฺเณสฺส อธิมตฺตราคสงฺขาโต^๒
กาโมเยว จฺนุทฺนตฺเถน จฺนุโท จาติ
กามจฺนุโท. ไสเยว **นิวรรณนฺติ** กาม-
จฺนุทนิวรรณ์.

๘. ที่ชื่อว่า **นิวรรณ์** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ห้ามกุศลจิตที่จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจฌานเป็นต้น คือไม่ยอมให้กุศลจิตนั้นเกิดขึ้นได้เช่นนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **นิวรรณ์** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องกั้นปัญญาจักขุ. ที่ชื่อว่า กามจันทะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า จันทะ เพราะอรรถว่าพอใจ คือ กาม กล่าวคือ

^๑ สี. ม. นิวรรณานิ.

^๒ อธิมตฺตราคสงฺขาโตติ โยชนาปาโง.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พฺยาปชฺชติ วินสฺสติ เอเตน จิตฺตุนฺติ
 พฺยาปาโท อนตฺถํ เม อจฺริตฺตาทิ-
 นยปฺปวตฺตณวิวิธอาฆาตวตฺตูปทฺฏฺฐานตายน
 นววิโร อฏฺฐานโกเปณ สห ทสฺวิโร
 วา โทโส โสเยว นีวรณนฺติ
 พฺยาปาทนีวรณํ. ถีนมิทฺธเมว นีวรณํ
 ถีนมิทฺธนีวรณํ. ตถา อุตฺถจฺจกุกฺกจ-
 นีวรณํ. กสฺมา ปเนเต ภินฺนธฺมา
 เทว เทว เอเกกนีวรณภาเวณ วุตฺตาคติ.

กิจฺจาหารปฏิปฺภาขานํ สฺมานภาวโต.
 ถีนมิทฺธานณฺหิ จิตฺตฺปฺปาทสฺส ลยา-

ความกำหนดอย่างยิ่งในกามคุณ ๕.
 นีวรณคือกามฉันทะนั้น เหตุนี้จึง
 ชื่อว่า กามฉันทนีวรณ.

ที่ชื่อว่า พยาบาท เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นเหตุถึงความวอดวาย คือ ความพินาศ
 แห่งจิต โทสะ มี ๙ อย่าง เพราะเป็น
 ปทกฺฐานแห่งอาฆาตวัตถุ ๙ ประการ
 ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า ผู้นี้ได้ประพฤติ
 สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา หรือรวมกับ
 ความโกรธในฐานะอันไม่สมควร โทสะ
 จึงมี ๑๐ ประการ. นีวรณคือพยาบาทนั้น
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า พยาบาทนีวรณ.
 นีวรณคือถีนะและมิทระ ชื่อว่า ถีนมิทธ-
 นีวรณ. อุตฺถจฺจกุกฺกจจะนีวรณ
 ก็เหมือนกัน. ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุอะไร
 ธรรมที่ต่างกันเหล่านี้ พระผู้มีพระภาค
 จึงตรัสไว้เป็นคู่ ๆ โดยความเป็นนิวรณ-
 ธรรมแต่ละข้อ.

ตอบว่า เพราะธรรมเหล่านี้มีหน้าที่
 อาหารและธรรมที่เป็นข้าศึกเหมือนกัน.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปาทนกิจจุจํ สมานํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจานํ
 อวฺุปสนฺตภาวกรณํ. ตถา ปุริมาณํ
 ทฺุวิณฺณํ ตนฺทฺุวิชฺฌมฺภิตา อหาโร, เหตุติ
 อตฺุโถ, ปจฺุฉิมาณํ ฌาติพฺุยสนาทิวิตกฺุณํ.
 ปุริมาณญจ ทฺุวิณฺณํ วิริยํ ปฏิปทฺุขณฺุตํ
 ปจฺุฉิมาณํ สมโถติ.

ความจริงถึงนิวรรณ์กับมัทธนิวรรณ์มีหน้าที่
 ทำจิตตฺุปปาทให้ถึงความหดหู่เหมือนกัน
 อุทฺธจฺจนิวรรณ์กับกุกฺกุจฺจนิวรรณ์ มีหน้าที่
 ทำจิตตฺุปปาทให้ไม่สงบเหมือนกัน. อนึ่ง
 ถิ่นนิวรรณ์กับมัทธนิวรรณ์ ๒ ประการ
 เบื้องต้น มีความเกียจคร้านและความ
 บิดกายเป็นอาหาร อธิบายว่า เป็นเหตุ
 เหมือนกัน อุทฺธจฺจนิวรรณ์กับกุกฺกุจฺจนิวรรณ์
 ๒ ประการ เบื้องหลัง มีความตริภถึง
 ความพินาศแห่งญาติเป็นต้น เป็นอาหาร
 เหมือนกัน. อนึ่ง ถิ่นนิวรรณ์กับมัทธนิวรรณ์
 ๒ ประการ เบื้องต้น มีวิริยะเป็นข้าศึก
 ถิ่นนิวรรณ์กับมัทธนิวรรณ์ ๒ ประการ
 เบื้องหลัง มีสมถะเป็นข้าศึกเหมือนกัน
 แล.

เตนาหุ โปราณา

เพราะเหตุนี้ พระโหราณาจารย์
 ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

กิจฺุจหาหารวิปฺุขานํ

ก็บรรดานิวรรณ์ธรรมเหล่านี้ พระผู้มี
 พระภาคผู้คองที่ ทรงจัดถิ่นนิวรรณ์
 กับมัทธนิวรรณ์ ไว้เป็นข้อเดียวกัน
 และทรงจัดอุทฺธจฺจนิวรรณ์ กับ
 กุกฺกุจฺจนิวรรณ์ ไว้เป็นข้อเดียวกัน.

เอกตฺุตา เอกเมตฺุถ หิ

กตฺุมฺุทฺุจฺจกุกฺกุจฺจจํ

ถิ่นมัทฺุธญจ ตาทินา.

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สิ้นตา สนฺตตา กิจฺจํ
 ตนฺทึ ฌาติวิตฺตกฺกนํ
 เหตุ วิริยสมถา
 อิเม เตสํ วิโรธินฺติ.

เพราะนิรวณธรรมเหล่านั้น มีหน้าที่
 อาหาร และธรรมที่เป็นข้าศึกอย่าง
 เดียวกัน. ภาวะที่จิตตฺปปาทหฺตหุ
 เป็นหน้าที่ของถิ่นนิรวณ กับมิตฺท-
 นิรวณอย่างเดียวกัน ภาวะที่
 จิตตฺปปาทไม่สงบ เป็นหน้าที่ของ
 อุกฺกจฺจนิรวณ กับกุกฺกจฺจนิรวณ
 อย่างเดียวกัน ความเกียจคร้านเป็น
 เหตุแห่งถิ่นนิรวณ กับมิตฺทนิรวณ
 อย่างเดียวกัน ความตริกถึงญาติ
 เป็นเหตุแห่งอุทฺทจฺจนิรวณ กับ
 กุกฺกจฺจนิรวณอย่างเดียวกัน วิริยะ
 และสมถะเหล่านี้ เป็นข้าศึกต่อ
 นิรวณธรรมเหล่านั้น.

ขยายความอนุสัย

๙. อปฺปหีนฺตเถณ อนุ อนุ
 สนฺตานเ สฺนฺตตีติ อนุสฺยา อนุรูป
 การณํ ลภิตฺวา อฺปฺปชฺชฺนฺตตีติ อตฺถเ.
 อปฺปหีนฺตา หิ กิเลสฺสา การณฺลลภฺน
 สติ อฺปฺปชฺชฺนฺนารหา สนฺตานเ อนุสฺยิตฺวา
 วิย โหนฺตตีติ ตทวตฺตฺตา อนุสฺยติ
 วุจฺจฺนฺติ. เต ปน นิปฺปฺริยายโต

๙. สภาวธรรมเหล่าใด ย่อมนอน
 แนบสนิทอยู่ในสันดาน เพราะอรรถว่า
 ยังละไม่ได้ อธิบายว่า ได้เหตุที่เหมาะสม
 แล้ว ย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น สภาว
 ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าอนุสัย. ความจริง
 กิเลสที่ยังละไม่ได้ควรแก่การเกิดขึ้น ใน
 เมื่อมีการได้เหตุ จึงเป็นประจวบนอน

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อนาคตา กิเลสา อตีตปัจจุปปนนาปิ
 ตัสมาวตุดา ตถา วุจฺจนฺติ.

แนบสนิทอยู่ในสันดาน เพราะเหตุนั้น
 กิเลสทั้งหลาย ที่กำหนดว่าจะเกิดขึ้นได้
 ในเมื่อมีการได้ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค
 จึงตรัสเรียกว่าอนุสัย. ก็กิเลสเหล่านั้น
 ว่าโดยตรง ทั้งที่เป็นอนาคต ทั้งที่เป็นอดีต
 ทั้งที่เป็นปัจจุบัน บัณฑิตก็เรียกว่าอนุสัย
 อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะมีสภาวะที่จะ
 เกิดขึ้นได้นั้น.

น หิ กาลเมเทน ธมฺมานํ
 สภาวเมโท อตฺถิ. ยทิ อปฺปหีนฺตฺเถน
 อนุสฺยา นนุ สพุเพปิ กิเลสา
 อปฺปหีนา อนุสฺยา ภเวยฺยุณฺติ. น
 มยํ อปฺปหีนฺตามตฺเตน อนุสฺยาติ
 วทาม อถโข อปฺปหีนฺตฺเถน ฅาม-
 คตา กิเลสา อนุสฺยาติ. ฅามคฺมนนฺจ
 อนนฺณสาธารโณ ฅามราคาทินเมว
 อาเวณิโก^๑ สภาโวติ อลํ วิวาเทน.^๒
 ฅามราโคเยว อนุสฺโย ฅามราคานุสฺโย.

ก็ว่าโดยประเภทแห่งกาล ธรรมทั้งหลาย
 หามีความต่างกันโดยสภาวะไม่. มีคำท้วง
 ว่า ถ้าว่ากิเลสทั้งหลาย ฟังเรียกว่าอนุสัย
 เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ ไซ้กิเลสทั้งหลาย
 ที่ยังละไม่ได้ก็ฟังเป็นอนุสัย ไปแม้ทั้งหมด
 มิใช่หรือ. มีคำเฉลยว่า ข้าพเจ้ากล่าวว่
 กิเลสทั้งหลาย ชื่อว่า อนุสัย เพราะเหตุ
 เพียงภาวะที่ยังละไม่ได้ ดังนี้ ก็หามิได้
 โดยที่แท้ข้าพเจ้ากล่าวว่า กิเลสทั้งหลาย
 ที่ถึงความรุนแรง ชื่อว่าอนุสัย เพราะ
 อรรถว่ายังละไม่ได้. ก็การถึงความรุนแรง
 ได้แก่สภาวะแผนกหนึ่ง แห่งกิเลสทั้งหลาย
 มีฅามราคาจะเป็นต้นนั่นเอง ซึ่งมีไม่ทั่วไป

^๑ อาเวณิโกติ ยุตฺตตรํ.

^๒ ม. อลฺมตี วิตุฏฺทาเนน.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๐. สัโยเชนุตติ พนุณุตติ สญโณ-
ชนา^๑.

๑๒. จิตตํ กิลิสฺสตี อุตฺตปฺปตี
พาริยตี วา เอเตหิตี กิเลสา.

๑๓. กามภวนาเมนาตี กาม-
ภวสงฺฆาตานมามุพฺพานํ นามเน.
ตถापวตฺตุนตี สีสฺสพฺพตาทีนํ ปฺรโต
อามสนาทีวเสน ปวตฺตตี.

๑๔. อาสวโฆสา^๒ จ โยคา จ
คนฺธา จ วตฺตฺโต ฐมฺมโต วุตฺตเนน
ตโย. ตถา อฺปาทานา ทฺเว วุตฺตา
ตณฺหาทีฏฺฐิจิวเสน นีวรณา อฏฺฐ สึยฺม
ถีนมิทฺฐอุทฺธจฺจกุกฺกจฺจจันํ วิสฺสุ คฺชนโต.
อนุสฺยา ฉเพิว โหนฺตี กามราคะว-

กับกิเลสประการอื่น เพราะเหตุนั้น พอที่
ด้วยการกล่าวได้แย้ง. อนุสัย คือกามราคะ
ชื่อว่ากามราคานุสัย.

๑๐. ที่ชื่อว่าสัญโณชน เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า ประกอบสัตว์ไว้คือ
ผูกพันสัตว์ไว้.

๑๒. สภาวะธรรมที่ชื่อว่ากิเลส เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุเศร้าหมอง
คือเข้าไปเดือดร้อนหรือลำบากแห่งจิต.

๑๓. คำว่า โดยชื่อของกามภพ
ได้แก่ โดยชื่อของอารมณ์ กล่าวคือกามภพ.
คำว่า ที่เป็นไปแล้วโดยประการนั้น โดย
อรรถว่า ที่เป็นไปแล้วด้วยอำนาจอาการ
มีอาทิเช่นเชื่อมั่นศีลพรตเป็นต้นข้างหน้า.

๑๔. ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าว
การรวบรวมบาปธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า
อกุศลธรรมไว้ ๙ หมวด อย่างนี้ คือว่า
โดยวัตรดังกล่าวคือ ว่าตามนัยที่กล่าวโดย
ธรรม อาสวะหมวด ๑ โยชะหมวด ๑
โยคะหมวด ๑ คันถะหมวด ๑ พระผู้มี

^๑ สญโณชนานีตีปิ ปาโง ทิสฺสตี.

^๒ สี. อาสวา จ โยมา จ.

ราคานุสยานิ ตณฺหาสภาวเณ เอกโต
 คหิตตฺตา. นว สญฺโฆชนา มตา
 อุภยตฺถ วุตฺตานิ ตณฺหาสภาวานิ
 ภิญฺจิสภาวานญจ เอกกสงฺคหิตตฺตา.
 กิเลสา ปน สุตฺตฺนตฺวเสน อภิธมฺม-
 วเสนปี ทส. อิติ เอวํ ปาปานิ
 อุกฺขลानิ สงฺคโห นวธา วุตฺโต.

พระภาคตรัสไว้หมวดละ ๓ ประการ
 อุปาทนก็เหมือนกันคือตรัสไว้ ๒ ประการ
 ได้แก่ โลกเจตสิกกับทิวฐิเจตสิก หมวด ๑
 นีวรณธรรมพึงมี ๘ ประการ หมวด ๑
 เพราะจัดถิ่นเจตสิก มิทธเจตสิก อุทัจจ-
 เจตสิก และกุกฺกัจจเจตสิก แยกจากกัน.
 อนุสัยย่อมมี ๖ ประการเท่านั้น หมวด ๑
 เพราะรวมกามราคานุสัยกับภวราคานุสัย
 เป็นข้อเดียวกัน โดยเป็นโลกเจตสิก
 เหมือนกัน. สํโยชนํบัตฺตคถาลาวํ ๙
 ประการ หมวด ๑ เพราะรวมอกุศลธรรม
 ทั้งหลาย ซึ่งเป็นโลกเจตสิกเหมือนกันและ
 รวมอกุศลธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นทิวฐิเจตสิก
 เหมือนกัน ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ใน
 พระสูตรและในพระอภิธรรมทั้งสอง เป็น
 อย่างละข้อ. ส่วนกิเลส ว่าทั้งด้วยอำนาจ
 พระสูตร ว่าทั้งด้วยอำนาจพระอภิธรรม
 ย่อมมี ๑๐ ประการ หมวด ๑.

เอตฺถ จ

ก็ในอกุศลสังคหะนี้

นวญฺจสงฺคหา โลก-
 ภิญฺจโย สตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 อวิชฺชา ปฏฺิโม ปญฺจ-
 สงฺคโห จตฺตฺตฺตฺตฺต

มีการรวบรวม อกุศลธรรมทั้งหลาย
 ไว้ ๙ หมวด อย่างนี้ คือ โลกเจตสิก
 มีในสังคหะ ๙ หมวด ทิวฐิเจตสิก
 มีในสังคหะ ๘ หมวด โมหเจตสิก

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กงฺขา ติสฺสงฺคหา มานุหุ-
 ธจฺจา ถีนํ ทฺวิสฺสงฺคหํ
 กุกฺกจฺจมิทฺธาหิริกา-
 โนตตฺตปฺปิสฺสานิคฺคฺคฺคา
 เอกสงฺคหิตา ปาปา
 อิจฺเจวํ นว สงฺคหา.

อกุสลสงฺคหวณฺณนา นิฎฺฐิตา.

มีในสังคหะ ๗ หมวด โทสเจตสิก
 มีในสังคหะ ๕ หมวด วิจิกิจฺจ
 เจตสิกมีในสังคหะ ๔ หมวด
 มานเจตสิก ๑ อุทฺธจฺจเจตสิก ๑
 มีในสังคหะอย่างละ ๓ หมวด
 ถีนเจตสิกมีในสังคหะ ๒ หมวด
 บาปธรรมทั้งหลาย คือ กุกฺกจ-
 เจตสิก มิทฺธเจตสิก อหิริกเจตสิก
 อนตตฺตปฺปเจตสิก อิสฺสาเจตสิก
 และมัจฺฉริยเจตสิก มีในสังคหะ
 อย่างละ ๑ หมวด.

พรรณนาอกุสลสังคหะ จบ.

มิสสกสงคหอนุณา

๑๕. เหตุสุ วตตพพิ เหฏฐา-
วุตตเมว.

๑๖. อาลมฺพนิ อูปคนฺตุวา จินฺต-
สงฺขาเตน อุนิซฺฆมาณตฺเถน^๑ ยถารหิ
ปัจจุณิกมฺมุชฺฌมาณตฺเถน จ ฌานานิ
จ ตานิ องฺคานิ จ สมฺมิตานํ
อวยวภาเวน อติยนฺติ^๒ ฌายนฺตฺติ
ฌานงฺคานิ อวยววินิมฺุตตสฺส จ
สมฺมทายสฺส อภาเวปิ เสนางฺครณฺจคาทโย
วिय วิสุํ องฺคภาเวน วุจฺจนฺติ เอกโต
หุตฺวา ฌานภาเวน. โทมนสฺสญฺเจตฺต
อกุสลชฺชฌานงฺคํ เสสฺยานิ กุสลากุสล-
พฺยาคตฺตชฺชฌานงฺคานิ.

๑. องค์ฌาน

พรรณนามิสสกสังคหะ

๑๕. คำที่จะพึงกล่าว ในเหตุธรรม
ทั้งหลาย ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วข้างต้น.

๑๖. ธรรมชาติที่ชื่อว่าองค์ฌาน
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าองค์ เพราะ
อรรถว่า อันท่านกำหนดไว้ คือรู้ได้โดย
ความเป็นส่วนย่อยแห่งธรรมทั้งหลาย
ที่ผุดขึ้นดังนี้ เหล่านี้ด้วย ชื่อว่าเป็นฌาน
เพราะอรรถว่า เฟื่องอารมณ์อย่างแน่นแน
กล่าวคือคิดเข้าไปถึงอารมณ์ และเพราะ
อรรถว่า แผดเผาะธรรมที่เป็นข้าศึกตาม
สมควรด้วย ก็แม้เมื่อไม่มีหมวดธรรมที่
พ้นจากองค์ประกอบสภาวะธรรมมีวิตก
เป็นต้น บัณฑิตทั้งหลาย ก็เรียกว่าองค์ฌาน
โดยภาวะที่รวมกันเข้าเป็นฌาน เปรียบ
เหมือนเรียกว่ากองทหารและตัวรถเป็นต้น

^๑ ส. ม. อุนิซฺฆมาณตฺเถน.

^๒ องฺคิยนฺตฺติ ภาเวยฺย. องฺคสทฺทวิกฺคเห องฺคิยนฺติ
ฌายนฺตฺติ เภฏฺยเณน ทิสฺสติ.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โดยภาวะแห่งองค์ประกอบแต่ละอย่างมา
รวมกัน ฉะนั้น. ก็ในบรรดาองค์ฌาน ๗ นี้
โทมนัสเป็นองค์ฌานฝ่ายอกุศล องค์ฌาน
ที่เหลือเป็นองค์ที่เป็นกุศล อกุศลและ
อัพยาภกต.

๑๗. สุกคติตุคคตีนี นิพพานสุต
๑ อภิมุขี ปาปนโต มคฺคา เตสฺ
ปถภูตานิ องฺคานิ มคฺคสุตฺต วา
อฏฺฐงฺคิกสุตฺต องฺคานิ มคฺคจฺจนานิ สมฺมา
อวิปริตโต ปสฺสตีติ สมฺมาทิฏฺฐิ. ส
ปน อตฺถิ ทินฺนุนฺตฺติอาทิวเสน ทสฺวิธา
ปริณฺญาทิกิจฺจวเสน จตฺตฺตฺพิธา วา.
สมฺมา สงฺกปฺเปนฺติ เอเตนาติ
สมฺมาสงฺกปฺโป. โส เนกขมฺมสงฺกปฺป-
อพฺยาปาทสงฺกปฺปอวิหีสาสงฺกปฺปวเสน
ติวิโร.

๑๗. องค์ทั้งหลาย อันเป็นทางแห่ง
สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามรรค เพราะเป็น
เครื่องยังเหล่าสัตว์ให้มุ่งหน้าไปถึงสุคติ
ทุกคติ และพระนิพพาน หรือองค์ทั้งหลาย
แห่งมรรคมีองค์ ๘ ประการ ชื่อว่าองค์มรรค.
ที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่าเห็นโดยชอบ คือโดยไม่ผิด. ก็สัมมาทิฏฐิ
นั้นมี ๑๐ อย่าง ด้วยอำนาจความเห็นชอบ
เป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วย่อมมีผล
จริงดังนี้ หรือมี ๔ อย่าง ด้วยอำนาจกิจมี
ปริญญากิจเป็นต้น. ที่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องดำริ
โดยชอบแห่งเหล่าชน. สัมมาสังกัปปะ
นั้นมี ๓ อย่าง คือเนกขัมมสังกัปปะ
อัพยาปาทสังกัปปะ และอวิหิงสาสังกัปปะ.

สมฺมาวาจาทโย เหฏฺฐา วิภาวิตาว.
สมฺมา วายมนฺติ เอเตนาติ สมฺมา-
วายาโม. สมฺมา สรณฺติ เอตายาติ

องค์มรรคมีสัมมาวาจาเป็นต้นข้าพเจ้าได้
อธิบายไว้แจ่มแจ้งแล้วข้างต้น. ธรรมชาติ
ที่ชื่อว่าสัมมาวาจาเพราะอรรถวิเคราะห์

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมาสติ. อิมสมฺปน ปภทํ อฺปริ
วฺกฺขติ. สมฺมา สามญฺจ อธิยติ
เอเตน จิตฺตฺนฺติ **สมาสมาธิ.**
ปจฺมชฺฌมานาทิวเสน ปญฺจวิธา เอกคฺคตา.
มิจฺฉาทิฏฺฐิจาทโย ทฺวคฺคติมคฺคฺจคฺคตา
มคฺคฺจคฺคานิ.

ว่าเป็นเครื่องพยายามโดยชอบ แห่ง
เหล่าชน. ธรรมชาติที่ชื่อว่า **สมาสติ**
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องระลึก
โดยชอบแห่งเหล่าชน. ก็ประเภทแห่ง
สมาธิวิปัสสนาและสมาธิเหล่านี้ ท่าน
อาจารย์ จักกล่าวไว้ข้างหน้า. สภาวธรรม
ที่ชื่อว่า **สมาสมาธิ** เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่าเป็นเครื่องตั้งมั่น โดยชอบและสมาธิ
แห่งจิต. เอกคคตามี ๕ อย่าง ด้วยอำนาจ
ปฐมฌานเป็นต้น. สภาวธรรมมีมิจฉาทิฏฐิ
เป็นต้น ชื่อว่าเป็นองค์มรรค เพราะเป็นองค์
แห่งทางไปสู่ทุกคติ.

อธิบายองค์คืออินทรีย์

ความหมายของอินทรีย์

๑๘. ทสฺสนาทิสฺส จกฺขุวิญญานา-
ทีหิ เยภฺยุเยน ตํสฺสทิสฺสนฺตานุปฺปวตฺตยฺย
ลฺิงฺคาทีหิ ชีวเน ชีวฺนฺเตหิ กมฺมชฺรูป-
สมฺปยุตฺตธฺมฺเมหิ มนเนว^๑ สมฺปยุตฺต-
ธฺมฺเมหิ สฺุชิตาทิภาเว สฺุชิตาทีหิ
สฺหเชหิ สฺททฺทหนาทิสฺส สฺททฺทหนาทิวสฺป-
ปวตฺตเตหิ เตเหว อนฺนถฺยตถฺยถฺยสฺสามิตฺติ

๑๘. ท่านอาจารย์ คำนี้ถึงว่าธรรม
ทั้งหลาย ที่ยังจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น
ให้เป็นไปตามตน ในทสสนกิจเป็นต้น
ยังเพศเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในกาล
เป็นไปในสันดานที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยจักขุ-
วิญญาณจิตเป็นต้นนั้น โดยมากยังธรรม
ที่สัมปยุตด้วยกัมมชรูป ที่เป็นอยู่ให้เป็น

^๑ ส.ม. มนเน ชายเน.

ปวตฺตีย์ ตถาปวตฺเตหิ สหชาเตหิ
 อาชานเน อญฺญาตาวิกาวะ จ
 อาชานนาทิวสฺสปวตฺเตหิ อตฺตานิ
 อนฺวตฺตาเปนฺตา ธมฺมา อิสฺสรตฺถเน
 อินฺทฺริยานิ นามาติ อาห จกฺขุ-
 นฺทฺริยนฺตฺติอาที^๑ อญฺจกถายมฺปน อปเรปี
 อินฺทฺริยลฺิงคตฺถาทโย อินฺทฺริยตฺถา วุตฺตา.

ไปตามตนในกาลที่เป็นอยู่ ยังสัมปยุตธรรม
 ทั้งหลายให้เป็นไปตามตน โดยเฉพาะใน
 กาลที่รู้ ยังสหชาตธรรมทั้งหลาย ที่เกิด
 พร้อมด้วยโสมนัสเป็นต้นให้เป็นไปตามตน
 ในความที่สหชาตธรรมเกิดพร้อมด้วย
 โสมนัสเป็นต้น ยังธรรมทั้งหลายที่เป็นไป
 ด้วยอำนาจความเชื่อเป็นต้น ให้เป็นไป
 ตามตนในความเชื่อเป็นต้น ยังสหชาตธรรม
 ทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปแล้วอย่างนั้นให้เป็นไป
 ตามตนในกาลที่เป็นไปว่า เราจักรู้สิ่งที่ยัง
 ไม่รู้ให้ได้ด้วยธรรมเหล่านั้นแล และยัง
 ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปด้วยอำนาจความ
 รู้ทั่วเป็นต้น ให้เป็นไปตามตนในความ
 รู้ทั่วและในความเป็นผู้รู้ทั่ว ชื่อว่าอินทรีย์
 เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ดังนี้ จึงกล่าวว่า
 จักขุนทรีย์ ดังนี้เป็นต้น. ส่วนในอรรถกถา
 พระพุทธโฆษาจารย์ กล่าวอรรถแห่ง
 อินทรีย์ทั้งหลาย มีอรรถว่าเชิดชูกรรม
 ที่เป็นใหญ่เป็นต้นแม้อื่นอีก.

^๑ จกฺขุนฺทฺริยนฺตฺติอาที อาหาติ กมฺม... อาทินฺตฺติ
 วตฺตพฺเพ สพฺพาสมาวุโสติอาทินา อโลโปติ
 โยชนา.

ชีวิตินุทริยนุติ รูปารูปวเสน ทูริฉิ
 ชีวิตินุทริยิ. อนมตคฺเค สัสาเร
 อนนฺวธาติ อมตปทึ จตฺตจฺจรมฺเมว
 วา ฅสฺสสามีติ เอมชฺชฅมาสเยน
 ปฏิปนฺนสฺส อินฺุทริยิ อนนฺวตตณฺวส-
 สามีตินุทริยิ. อาชานาติ ปจฺมมคฺเคน
 ทิฏฺฐมริยาทึ อนตฺติกฺกมิตฺวา ชานาติ
 อินฺุทริยญฺจาติ อญฺญินุทริยิ. อญฺญา-
 ตาวินฺ อจตฺตาริ สจฺจจฺานิ ปฏิวิชฺฅเมตฺวา
 จิตฺตสฺส อรหฺโต อินฺุทริยิ อญฺญา-
 ตาวินุทริยิ. ฅมฺมสฺสรูปวิภาวณตฺถญฺเจตฺถ
 ปญฺญินุทริยคฺคหณฺ. ปุคฺคชฺชฅมาสย-
 กิจฺจวิเสสวิภาวณตฺถิ อนนฺวตตณฺวส-
 สามีตินุทริยาทึนึ คหณฺ.

เอตฺถ จ สตฺตปญฺจตฺติยา
 วิเสสนิสฺสยตฺตา อชฺฅตฺตติกาตฺตานานิ
 อาทิตฺโต วุตฺตทานิ. มนินุทริยมฺปน
 อชฺฅตฺตติกาตฺตนาทฺวสามญฺเยน เอตฺถ
 วตฺตทฺพมฺปิ อรูปินุทริเยทึ สห เอกโต
 ทสฺสนตฺถิ ชีวิตินุทริยานนฺตริ วุตฺติ.

ที่ชื่อว่า ชีวิตินทริย ได้แก่ ชีวิตินทริย
 ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทริย (ชีวิตินทริย
 ที่เป็นรูป) ๑ อรูปชีวิตินทริย (ชีวิตินทริย
 ที่เป็นนาม) ๑. อินทริยของท่านผู้ปฏิบัติ
 โดยอชฌาสัยอย่างนี้ว่า เราจักรู้สิ่งที่ยังไม่รู้
 ในสงสารที่มีเบื้องต้นและที่สุดอันบุคคลรู้
 ตามไม่ได้แล้ว คืออมตบพ ได้แก่สัจจธรรม
 ๔ ประการนั่นเอง ชื่อว่า อนัญญัตถัญญัส-
 สามีตินทริย. ญาณใด ย่อมรู้ทั่วถึง คือ
 รู้ไม่เลยเขตแดน อันโสดาปัตติมรรคเห็น
 แล้วด้วย เป็นอินทริยด้วย เพราะเหตุนั้น
 ญาณนั้น ชื่อว่า อัญญินทริย. อินทริย
 ของท่านผู้รู้ทั่ว ผู้รู้ทั่วถึงแล้ว คือของ
 พระอรหันต์ ผู้รู้แจ้งสัจจะ ๔ ประการ แล้ว
 ดำรง(ชีพ)อยู่ ชื่อว่า อัญญาตาวินทริย.
 เพื่อทรงอธิบายสภาวะธรรม พระผู้มีพระ
 ภาคจึงตรัสศัพท์ว่าปัญญินทริยไว้ในที่นี้.

เพื่อทรงอธิบายหน้าที่พิเศษแห่ง
 อชฌาสัยแห่งบุคคล จึงตรัสศัพท์ว่า
 อนัญญัตถัญญัสสามีตินทริยเป็นต้นไว้.
 ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสอินทริยที่เป็น
 आयตนะภายใน (๕ ประการ) ไว้เบื้องต้น
 เพราะเป็นที่อยู่อาศัยพิเศษแก่การ

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สายั ปรุณตฺติ อิมสั วเสน อิตฺถิ
 ปุริโสติ วิภาคั คจฺจนฺตฺติ ทสฺสนตฺถั
 ตทนนฺตฺริ ภาวทฺวยั วุตฺตั. ตยิเม
 อุปาทินฺนธฺมมา อิมสฺส วเสน ติฏฺฐจฺนฺตฺติ
 ทสฺสนตฺถั ตโต ชีวิตินฺทฺริยั.

สตุตฺตสฺสณฺโณโต ธฺมฺมปฺปฺโย โปพนฺธวเสน
 ปวตฺตมาโน อิมานิ เวทนานิ สจฺจิสฺสสฺตฺติ
 ทสฺสนตฺถั ตโต เวทนาปฺปจกั. ตาหิ
 ปน วิสุทฺธิกามาณั โวทานสมฺภาว-
 ทสฺสนตฺถั ตโต สทฺธาธิปฺปจกั.
 สมฺภวโตโวทานสมฺภวารา ๑ อิมเห
 วิสุชฺฌนฺตฺติ วิสุทฺธิปฺปตฺตา นิฏฺฐิตกิจฺจา
 ๑ โหนฺตฺติ ทสฺสนตฺถั อนฺนเต ตฺถินิ
 วุตฺตานิ. เอตฺตาวตา อธิปฺเปตฺตตฺถิสฺสฺตฺติ
 อญฺเณสั อคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
 อนุกฺกเมเน เทสฺนายน การณฺนฺตฺติ

บัญญัติว่าสัตว์. ส่วนมโนทริย แม้ควร
 ตรัสไว้ในอินทริยที่เป็นอายตนะภายในนี้
 เหมือนกัน โดยเป็นอินทริยที่เป็นอรูป(เป็น
 นาม). ตรัสอินทริยที่เป็นภาวรูป ๒ ประการ
 ไว้ในลำดับต่อจากชีวิตินทริยที่เป็นอายตนะ
 ภายในนั้น เพื่อทรงแสดงว่าบัญญัตินั้นนั้น
 ย่อมถึงการจำแนกได้ว่าเป็นหญิง เป็นชาย
 ด้วยอำนาจอินทริยที่เป็นภาวรูป ๒ ประการ
 เหล่านี้. ต่อแต่นั้น ตรัสชีวิตินทริยไว้ เพื่อ
 แสดงว่า อุปาทินธรรวมเหล่านั้นนั้น ย่อม
 ดำรงอยู่ได้ด้วยอำนาจชีวิตินทริยนี้.

ต่อแต่นั้น ตรัสอินทริยที่เป็นเวทนา ๕
 ประการไว้ เพื่อแสดงว่ากองธรรมที่เข้าใจ
 กันว่าสัตว์ เป็นไปอยู่ได้ด้วยอำนาจความ
 ต่อเนื่องกัน ย่อมเศร้าหมองด้วยอินทริย
 ที่เป็นเวทนา (๕ ประการ) เหล่านี้. ก็ต่อแต่
 นั้น ตรัสอินทริย ๕ ประการมีสัททินทริย
 เป็นต้นไว้ เพื่อทรงแสดงธรรม อันเป็น
 เหตุผ่องแผ้วที่ควรบำเพ็ญแก่เหล่าสัตว์
 ผู้ต้องการความบริสุทธิ์จากอินทริย ที่เป็น
 เวทนา ๕ ประการเหล่านั้น. ในที่สุดตรัส
 อินทริย ๓ ประการไว้ เพื่อแสดงว่าก็เหล่า

^๑ ส. ม. สมฺภว....

อลมตีปญฺเจน.

สัตว์ผู้มีธรรมอันเป็นเหตุ่องแล้ว ที่ควร
บำเพ็ญได้บำเพ็ญเพียบพร้อมแล้ว ย่อม
บริสุทธิได้ด้วยอินทรีย์ ๓ ประการเหล่านี้
เพราะเหตุนั้น สัตว์เหล่านั้น จึงเป็นผู้บรรลุ
ถึงความบริสุทธิแล้ว และเป็นผู้เสร็จกิจแล้ว.
ด้วยการทรงแสดงอินทรีย์ธรรมเพียงเท่านี้
ย่อมสำเร็จความที่ทรงพระประสงค์แล้ว
เพราะเหตุนั้น จึงไม่ทรงระบุนุธรรมเหล่าอื่น
ไว้ (อีก) รวมความดังกล่าวมานี้ คือเหตุ
แห่งการทรงแสดงอินทรีย์ธรรมเหล่านั้น
ตามลำดับ เพราะเหตุนั้น พอที่ไม่ต้องให้
พิสดารมากนัก.

อธิบายผละ

๑๙. อสทฺธิยโกสชฺชปมาทอุทฺทจฺจ
อวิชฺชาอหิริกอโนตฺตปฺปสงฺขาเตหิ
ปฏฺิปกฺขมฺเมหิ อกมฺปิยตฺถเนน สมฺปยุตฺต-
ธมฺเมสุ ติรภาเวณ จ สทฺธาทีนึ สตฺต
พลานึ. อหิริกาโนตฺตปฺปทวยมฺปน
สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ติรภาเวเนว.

๑๙. ธรรม ๗ ประการ มีศรัทธา
เป็นต้น ชื่อว่าผละ เพราะอรรถว่าไม่
หวั่นไหวด้วยธรรมที่เป็นข้าศึก กล่าวคือ
อสังกัทยะ โสสังขะ ปมาทะ อุทฺธัจจะ
อวิชชา อหิริกะ และอนัตตปปะและเพราะ
ความมั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.
ส่วนอหิริกะและอนัตตปปะทั้ง ๒ ประการ
ชื่อว่าผละ เพราะมั่นคงในสัมปยุตธรรม
ทั้งหลายนั่นเอง.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อธิบายอธิบดี

๒๐. อตฺตารีนปวตฺตินิ ปติฏฺฐา
 ฐมฺมา อธิปฺตี. ฉนฺทวโต กิณฺณาม น
 สิขุณฺตีติอาทิกถฺวหิ ปุพฺพพาทิสงฺขารูป-
 นิสุสฺสยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมาเน จิตฺเต
 ฉนฺทาทโย อฏฺฐตา สยํ สมฺปยุตฺตธมฺเม
 สาธยมานา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ. เต จ
 เตสํ วเสน ปวตฺตนฺติ เตน เต
 อตฺตารีนานิ ปติภาเวเน ปวตฺตนฺติ.
 อญฺเณสํ อธิปติฐมฺมานิ อธิปติภาว-
 นิวารณวเสน อิสฺสุสฺริยํ อธิปติคา. สนนฺเตสุปิ
 อิญฺนุทฺริยนฺตเรสุ เกวลํ ทสฺสนาที่สุ
 จกฺขุวิญญฺณาณาทิหิ อญฺนุตฺตาปนมตฺตํ
 อิญฺนุทฺริยตาติ อยํ อธิปติญฺนุทฺริยานํ วิเสโส.

๒๐. ธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นใหญ่
 กว่าสัมปยุตธรรมที่มีความเป็นไปเนื่อง
 กับตน ชื่อว่าอธิบดี. ความจริงเมื่อจิต
 ได้การปรุงแต่งเบื้องต้นเป็นต้นว่า ชื่อว่า
 อะไรเล่า จะไม่สำเร็จแก่ผู้มีความพอใจดังนี้
 เป็นที่อิงอาศัยเกิดขึ้นอยู่ อธิบดี ๔ มี
 ฉันทาธิบดีเป็นต้น ก็รับหน้าที่ยังสัมปยุต-
 ธรรมให้สำเร็จไปเสียเอง. ก็สัมปยุตธรรม
 เหล่านั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจอธิบดี ๔
 เหล่านั้น เหตุนี้อธิบดี ๔ เหล่านั้น จึงเป็นไป
 โดยความเป็นใหญ่กว่าสัมปยุตธรรมที่มี
 ความเกี่ยวเนื่องกับตน. อธิปติธรรมกับ
 อินทริยธรรม มีความต่างกันดังนี้คือ
 ความเป็นใหญ่ด้วยอำนาจห้ามความเป็น
 อธิบดีแห่งธรรมที่เป็นใหญ่เหล่าอื่นใด
 ชื่อว่า ความเป็นอธิปติธรรม. เพียงการทำ
 จักขุวิญญฺณาณจิตเป็นต้น ให้เป็นไปตามตน
 ในที่สสนกิจเป็นต้นอย่างเดียว ในเมื่อ
 อินทริยธรรมเหล่าอื่นแม้ยังมีอยู่ ชื่อว่า
 ความเป็นอินทริยธรรม.

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อธิบายอาหาร

๒๑. โขชฎุมกรูปาทโย ออาหารนุติติ
อาหารา. กวพีการาหาราโร หิ
 โขชฎุมกรูปี ออาหารติ. ผสสุหาโร
 ติสฺโส เวทนา. มโนสญฺเจตนาหารสงฺขาตํ
 กุสลากุสลกมฺมํ ติสฺส ภาเวสฺส ปฏิสนฺธิ.
 วิญญานาหารสงฺขาตํ ปฏิสนฺธิวิญญานํ
 สหชาตนามรूपे ออาหารติ. กิจฺจยาปี
 สกสทปจฺจยุปฺปนฺเน ออาหารนฺตา อญฺเณปี
 อตฺถิ อชฺฌตฺตติกสนฺตติยา ปน
 วิเสสฺปฺปจฺจยตฺตา อิมเยว จตฺตาโร
 ออาหาราติ วุตฺตา.

๒๑. สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **อาหาร**
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า นารูปมีโอชาเป็น
 ที่ ๘ เป็นต้นมา. ความจริง กวพีการาหาร
 ย่อมนำรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ มา. ผัสสาหาร
 ย่อมนำเวทนา ๓ มา. กุศลธรรมและ
 อกุศลธรรม กล่าวคือมโนสญฺเจตนาหาร
 ย่อมนำปฏิสนธิในภพ ๓ มา. ปฏิสนธิ-
 วิญญาน กล่าวคือวิญญานาหาร ย่อม
 นำนามและรูปซึ่งเกิดร่วมกันมา. ธรรม
 แม่เหล่าอื่น ซึ่งนำธรรมที่อาศัยปัจจัยของ
 ตน ๆ เกิดขึ้นมา มีอยู่แม่ก็จริง ถึงอย่าง
 นั้น ธรรม ๔ อย่างนี้เท่านั้น ตรัสเรียกว่า
 อาหาร ๔ เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่
 ความสืบต่อที่เป็นไปภายใน.

กวพีการาหารภกฺขานญฺหิ สตุตฺตานํ
 รูปกายสฺส กวพีการาหาราโร วิเสสฺป-
 ปจฺจโย กมฺมาทิจฺชนิตฺตสฺสาปี ตสฺส
 กวพีการาหารุปฺตถมฺภพฺเลเนว ทส-
 วสฺสาทิจฺปวตฺตติสฺมภวโต. ตถาเฮส ธาตํ
 วีย กุมารสฺส อุปฺตถมฺภนกยฺนตํ วีย
 เคหสฺสาติ วุตฺโต. ผสฺโสปี สฺสาทิจฺวตฺตญฺจ

ก็กวพีการาหาร เป็นปัจจัยพิเศษ
 แก่รูปกายของเหล่าสัตว์ ผู้มีกวพีการาหาร
 เป็นภักษา เพราะรูปกายนั้น แม้อันปัจจัย
 มีกรรมเป็นต้นให้เกิดแล้ว ก็มีความเป็น
 ไปตลอด ๑๐ ปีเป็นต้นได้ ด้วยกำลัง
 กวพีการาหารคอยช่วยอุปถัมภ์นั่นเอง.
 จริงอย่างนั้น กวพีการาหารนี้ท่านอาจารย์

อารมฺมณํ ผุสฺสนุโตเยว สุขาทีเวทนาป-
ปวตฺตเนน สตฺตทานํ จิตฺติยา^(๑) โหติ.

มโนสญฺเจตนา กุสลากุสลกมฺมวเสน
อายุหมานาเยว ภวฺมุขนิปฺพาทนโต
สตฺตทานํ จิตฺติยา^(๑) โหติ. วิญฺญาณํ
วิชานนฺตเมว นามรูปปฺปวตฺตเนน
สตฺตทานํ จิตฺติยา ปจฺจโย โหตีติ
เอวเมเตเยว อชฺชุตฺตสฺนฺตทานสฺส
วิเสสฺสปจฺจยตฺตทา อาหาราติ วุตฺตทา.
ผลฺลสาทีนํ ทฺตติยาทีภาโว เทสนากุมโต
น อฺปปตฺตติกฺกมโต.

๒๖. ปญฺจวิญฺญาณานํ วิตกฺกวิริเห
อารมฺมณฺเสสุ อภินิปาตมตฺตตฺตทา เตสุ

กล่าวว่า คล้ายกับแม่นม คอยอุปัถม์ภิกษุมาร
คล้ายกับแม่แรงค้ำจุนเรือน ฉะนั้น. แม้
ผัสสาหารซึ่งถูกต้องอารมณ์ อันเป็นที่ตั้ง
อาศัยแห่งสุขเวทนาเป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็น
ปัจจัยแห่งการดำรงอยู่แห่งเหล่าสัตว์ เพราะ
ให้สุขเวทนาเป็นต้นเป็นไป.

มโนสญฺเจตนาหาร ประมวลมาด้วยอำนาจ
กุศลกรรมและอกุศลกรรมนั้นแล ชื่อว่า
เป็นปัจจัยแก่ความดำรงอยู่แห่งเหล่าสัตว์
เพราะให้สำเร็จมูลแห่งภพ. วิญฺญาณาหาร
ซึ่งรู้แจ้งอารมณ์อยู่นั้นแล ชื่อว่าเป็นปัจจัย
แก่ความดำรงอยู่แห่งเหล่าสัตว์ โดยความ
เป็นไปแห่งนามและรูป รวมความดังกล่าว
มานี้ ธรรม ๔ อย่างเหล่านี้แล ตรัสเรียกว่า
อาหาร เพราะเป็นปัจจัยพิเศษ แก่ความ
สืบต่อภายในดังพรรณนามาจะนี้. ความ
ที่ผัสสาหารเป็นต้น เป็นที่ ๒ เป็นอาทิ
ตรัสไว้แล้ว โดยลำดับเทศนา หาตรัสไว้
โดยลำดับความเกิดขึ้นไม่.

๒๖. ท่านพระอนุรุทธาจารย์ค้ำนึ่งถึง
เนื้อความนี้ว่า เพราะปัญจวิญฺญาณจิต

^๑ ส. ปจฺจโย.

วิชฺฐมานานิปี อุเปกฺขาสฺหิทุกฺขานิ
 อุปนิชฺฐณานากการุสฺส อภาวโต ฌานนง-
 คภาเวณ^๒ อุทฺธฏฺฐานิ. วิตทกฺกปจฺฉิมกณฺหิ
 ฌานนงคํ วุตฺตํ. ทฺวิปญฺจวิญญฺณณ-
 มโนธาทฺตติกสนฺตีสฺรณตฺตติกเวสฺน โสฬส-
 จิตฺเตสฺส วิริยาภาวโต ตตฺถ วิชฺฐมาเนปี
 สมาริ พลวภาวํ น คจฺฉติ. วิริย-
 ปจฺฉิมกํ พลนฺติ हि วุตฺตํ.

(๑๐ ดวง) เป็นเพียงตกไปในอารมณ์
 ทั้งหมด โดยเว้นจากวิตกเจตสิก อุเบกขา
 เวทนาสุขเวทนา และทุกขเวทนา แม้จะมี
 อยู่ในปัญญาวิญญานจิต (๑๐ ดวง) เหล่านั้น
 พระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงยกขึ้นแสดงไว้
 โดยเป็นองค์ฌาน เพราะไม่มีอาการ
 คือการเพ่งอารมณ์ที่แน่นอน. ความจริง
 องค์ฌานพระผู้มีพระภาคตรัสว่า มีภาย
 หลังวิตก. เพราะวิริยเจตสิก ไม่เกิดในจิต
 ๑๖ ดวง คือปัญญาวิญญานจิตทั้ง ๒ ฝ่าย
 (๑๐ ดวง) มโนธาตุจิต ๓ ดวง สันตีสรณจิต
 ๓ ดวง เอกัคคตาเจตสิก แม้จะมีอยู่ใน
 จิต ๑๖ ดวงนั้น ก็ไม่ถึงความเป็นพลธรรม.
 ความจริง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พลจะมี
 ภายหลังวิริยเจตสิก.

ตถา อญฺจวารสาเหตุเกสฺส เหตุกวิรหโต
 มคฺคจฺจนฺตานิ น ลพฺภณฺตติ. เหตุปจฺฉิมกํ
 มคฺคจฺจนฺตติ हि วุตฺตณฺตติ อิมมตฺถํ

อนึ่ง เพราะเว้นจากเหตุเสีย องค์มรรคย่อม
 หาไม่ได้ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวง. สมจริง
 ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

^๑ กิสมิณฺจึ ปโตตฺถเก จิตฺเตกคฺคตฺตา อุเปกฺขา
 สฺสทฺทกฺขานีตีปี ปาโใจ ทิสฺสตี. โสปี ยุตฺโต.
 อุเปกฺขาสฺสทฺทกฺขานีตี ปน ปฺปราณปาโใจ.
^๒ ปโตตฺถเกสฺส น อุทฺธฏฺฐานีตี ทิสฺสตี.
^๓ พลภาวนฺตติ โยชนาปาโใจ.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มนสิ นิธายาห **ปญฺจวิญญาณจิตฺตอิทฺติ**.
ฌานนฺจคานิ น ลพฺพานตฺตีติ. สมุพฺนโร.

องค์มรรค มีภายหลังเหตุการณ์ ดั่งนี้จึง
กล่าวว่า **ในปัญจวิญญาณจิต** ดั่งนี้เป็นต้น.
เชื่อมความว่า ย่อมหาองค์ฌานทั้งหลาย
ไม่ได้ (ในปัญจวิญญาณจิต ๑๐ ดวง).

๒๗. อธิโมกฺขวิรหโต วิจิกิจฺจวจิตฺเต
เอกคฺคตา จิตฺตฏฺฐิติมตฺตํ น ปน
มิจฺจาสมาธิสมาธิทฺริยสมาธิพลโวหารํ
คฺจฺจตฺตีติ อาห ตถา **วิจิกิจฺจจิตฺเตตฺตยาหิ**.

๒๗. ในจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจา-
เจตสิก เอกคคตาเจตสิก ก็เป็นเพียงความ
หยุดอยู่แห่งจิต เพราะเว้นจากอธิโมกข-
เจตสิก แต่ไม่ถึงจะเรียกว่าเป็นมิจจาสมาธิ
สมาธิทรีย และสมาธิพล เพราะเหตุนั้น
ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า **อนึ่ง ในวิจิกิจจา-
จิต** ดั่งนี้เป็นต้น.

๒๘. ทฺวิเหตุกฺติเหตุกคฺคหณฺน
เอกเหตุเกสุ อธิปตีนํ อภาวํ ทสฺเสติ.
ชฺวเนเสววาติ^(๑) อวธารณํ โลกียวิปาเกสุ
อธิปตีนํ อสมฺภวทสฺสนตฺถํ. น นฺนิ เต
ฉนฺทาทีนํ ปฺรฏฺฐิตฺวา ปวตฺตุนฺติ.
วีรมฺสชาติปฺตินอ ทฺวิเหตุกชฺวเนสุ อสมฺภวโต
จิตฺตาทิสฺจขารูปนิสฺสยสฺส จ สมฺภวานุ-
รูปโต ลพฺภมานตํ สนฺธายาห
ยถาสมฺภวนฺติ. **เอโกว ลพฺภติ อิตฺรธา
อธิปตีภาวาโยคโต.**

๒๘. ด้วยศัพท์ว่า **ทวิเหตุกติเหตุก**
ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า อธิปดีธรรม
ทั้งหลาย (๔ ประการ) ไม่มีในเอกเหตุกจิต
(ไมหมูลจิต ๒ ดวง). บทอวธารณะ ใน
คำว่า **ในชวเนจิต**ทั้งหลายนี้ มีไว้เพื่อ
แสดงว่า อธิปดีธรรม (๔ ประการ) จะไม่
เกิดในโลกียวิปากจิตทั้งหลาย. ความจริง
โลกียวิปากจิตเหล่านั้น ย่อมไม่เชิดชู
อธิปดีธรรม มีฉันทาธิปดีเป็นต้นเป็นไป.
ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่า **ยถาสมภว** ดั่งนี้

^๑ ม. เหตุตฺตฺนเร เหตุตฺตติ ทิสฺสติ.

หมายถึงอธิปัติธรรมที่จะหาได้อยู่ เพราะ
วิมังสาธิปัติไม่เกิดในขวนจิตที่เป็นทวิเหตุกะ
และเพราะความเหมาะสมแก่ความเกิดมี
แก่อุปนิสัย คือความปรุงแต่งจิต. ชื่อว่า
อธิปัติอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมได้เพราะ
นอกจากนี้ ไม่ประกอบด้วยความเป็น
อธิปัติธรรม.

เตเนว หิ ภควตา เหตุ
เหตุสมุပ္ปัตตทานัน ฐมมานัน เหตุปัจจุเยน
ปัจจุยติอาทินา เหตุปัจจุยนิทุเทเส วีย
อธิปัติ อธิปัติสมุပ္ปัตตทานนุติอาทินา
อวตวา ฆนุทาธิปัติ ฆนุทสมุပ္ปัตต-
ตทานนุติอาทินา เอเกกาธิปติวเสเนว
อธิปัติปัจจุย โอุทุญฺเญ.

ก็เพราะเหตุที่นั่นแหละ พระผู้มีพระภาค
จึงไม่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อธิปัติธรรม
เป็นปัจจุยแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตด้วย
อธิปัติธรรม ดังนี้เป็นต้น เหมือนตรัสไว้ใน
นิเทศแห่งเหตุปัจจุย โดยนัยว่า เหตุธรรม
เป็นปัจจุย โดยเหตุปัจจุย แก่ธรรมทั้งหลาย
ที่ประกอบด้วยเหตุธรรมดังนี้เป็นต้น แล้ว
ทรงยกอธิปัติปัจจุยขึ้นแสดงด้วยอำนาจ
อธิปัติธรรม แต่ละอย่างเท่านั้น โดยพระ
พุทธพจน์ว่า ฉันทาธิปัติเป็นปัจจุย แก่ธรรม
ทั้งหลายที่ประกอบด้วยฉันทะดังนี้เป็นต้น.

อธิบายสังคหาลา

๒๙. วตถุโต ฐมวเสเน เหตุฐมมา
ฉ ฌานนุงคานิ ปญจ โสมนสุสโหมนสุ-
สุเปกขานัน เวทนาวเสเน เอกโต

๒๙. สังคหะซึ่งระคนด้วยธรรม ๓
ประการ มีกุศลธรรมเป็นต้น ชื่อว่า มิสสก-
สังคหะ คือมีชื่ออย่างนั้น เพราะระคน

คุณประชา จารุตระกุลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

คหิตตตฺตา. มคฺคฺจฺคาณิ^๑ นว มิจฺฉา-
 สงฺกปฺปวាយามสฺมาธิ^๑ วิตฺถกฺกวีริย-
 จิตฺเตกคฺคตาสภาเคน สมฺมาสงฺกปฺปาทีหิ
 สห เอกโต คหิตตตฺตา. อินฺทฺริยธฺมฺมา
 โสฬส ปญฺจณฺเฑ เวทนิทฺทฺริยานํ เวทนา-
 สามณฺยเณน ติณฺณํ โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ
 ปญฺเณินฺทฺริยสุส ๑ ภาณสามณฺยเณน
 ๑ เอกโต คหิตตตฺตา รุปรูปรุ-
 ฐีวิตฺติทฺทฺริยานญฺจ วิสุํ วิสุํ คหิตตตฺตา.
 พลธฺมฺมา ปน ยถาวุตฺตตนเยเนว นว
 อีริตฺตา. อธิปฺติธฺมฺมา จตฺตาโร วุตฺตา.
 อาหารา ตถา จตฺตาโร วุตฺตาติ
 กุสลาทีหิ ตีหิ สฺมาทิณฺเณน ตโตเยว
 มิสฺสฺสกสงฺคโห เหวํนามโก สงฺคโห
 สตฺตธา วุตฺโต.

ด้วยธรรม ๓ ประการมีกุศลธรรมเป็นต้น
 นั้นเอง ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ๗ หมวด คือ
 กล่าวโดยวัตถุ ได้แก่กล่าวตามอำนาจ
 ธรรม เหตุธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
 ๖ ประการ หมวด ๑ องค์ฌานตรัสไว้
 ๕ ประการ หมวด ๑ เพราะทรงรวม
 โสมนัสสเวทนา โทมนัสสเวทนา และ
 อุเบกขาเวทนา เป็นข้อเดียวกัน คือเป็นหมวด
 เวทนาเจตสิก. องค์มรรคตรัสไว้ ๙ ประการ
 หมวด ๑ เพราะทรงรวมมิจฉาสังกัปปะ
 มิจฉาวายามะและมิจฉาสมาธิ เป็นข้อเดียว
 กันกับสัมมาสังกัปปะเป็นต้น โดยมีส่วน
 เป็นวิตกเจตสิก วิริยเจตสิก และจิตเตกค-
 คตาเจตสิกเหมือนกัน. อินทริยธรรมตรัส
 ไว้ ๑๖ ประการ หมวด ๑ เพราะทรงรวม
 อินทริยธรรมที่เป็นเวทนา ๕ ประการ
 เป็นข้อเดียวกัน โดยเป็นเวทนาเจตสิก
 เหมือนกัน ทรงรวมอินทริยธรรมที่เป็น
 ฝ่ายโลกุตตระ ๓ ประการ และปัญญาทริย
 เป็นข้อเดียวกัน โดยเป็นปัญญาเจตสิก
 เหมือนกัน และทรงแยกอุปชีวิตินทริยออกจาก
 กันกับอรูปรูชีวิตินทริยออกจากกัน.

^๑ ส. ม. มคฺคฺจฺคา.

ส่วนพลธรรมตรัสไว้ ๙ ประการ หมวด ๑
โดยนัยตามที่กล่าวไว้แล้ว นั้นแหละ.
อธิปัตติธรรมตรัสไว้ ๔ ประการ หมวด ๑.
อาหารธรรมก็เหมือนกัน คือตรัสไว้ ๔
ประการ หมวด ๑.

เหตุ ๑

ก็บรรดาธรรม (๕๓ ประการ) มี
เหตุธรรมเป็นต้นเหล่านี้

ปัญญาสงคหิตา ปัญญา
วายาเมกคคตา ปน
จตุสงคหิตา จิตต์
สติ เจว ติสงคหา.
สงกปฺปเวทนาสทฺธา
ทุกสงคหิตา มตา
เอเกกสงคหา เสสา
อญฺจวีสติ ภาสิตา.

ปัญญาเจตสิกมีในสังคหะ ๕ หมวด
(มีการรวมไว้ใน ๕ ฐานะ) ส่วนวิริย-
เจตสิกกับเอกัคคตาเจตสิก มีใน
สังคหะอย่างละ ๔ หมวด เจตนา-
เจตสิกกับสติเจตสิก มีในสังคหะ
อย่างละ ๓ หมวด. วิตักกเจตสิก
เวทนาเจตสิก และศรัทธาเจตสิก
บัณฑิตกกล่าวว่ามีในสังคหะอย่าง
ละ ๒ หมวด ธรรม ๒๔ ประการ
ที่เหลือ ท่านอาจารย์ก็กล่าวว่ามีใน
สังคหะ อย่างละ ๑ หมวด.

มิสสกสงคหอนุณนา นิฏฺจิตา.

พรรณนามิสสกสังคหะ จบ.

โพธิปักขิยสังคหณณา

พรรณนาโพธิปักขิยสังคหะ

๓๐. ปฏุชาตตีติ ปฏุชานัน อสุภาคค
 คหณาทิวเสน ออนุปวิสิตวา กายาทิ-
 อาลมุพเน ปวตตตีติ อตุโถ. สติเยว
 ปฏุชานัน สติปฏุชานัน ตั ปน กาย-
 เวทนาจิตตธมเมสุ อสุภทุกุขานิจจानตุ-
 ตากการคคหณวเสน สุกสุขนิจจอตต-
 สณฺญาวิปลลลสปปุพหานวเสน ๑
 จตฺพุพินฺนติ วุตตํ จตฺตวาโร สติปฏุชานาติ.
 กุจฺฉิตานัน เกสาทินัน อาโยติ กายเ
 สรีริ. อสุสสาสปลสสาसानัน วา สมฺมูเห
 กายเ.

๓๐. ที่ชื่อว่าปฏุชาน เพราะอรรถ
 วิเคราะห์ว่าตั้งมั่น อธิบายว่า ความเป็นไป
 ในอารมณ์มีกายเป็นต้น เข้าไปถึงตาม
 ลำดับ ด้วยอำนาจการยึดถือว่า ไม่งาม
 เป็นต้น. ปฏุชานคือสติ ชื่อว่าสติปฏุชาน.
 ก็สติปฏุชานนั้นมี ๔ ประการ ด้วยอำนาจ
 ยึดถืออาการในกายว่าไม่งาม ในเวทนาว่า
 เป็นทุกข์ ในจิตว่าไม่เที่ยง และในธรรมว่า
 ไม่ใช่ตัวตน และด้วยอำนาจละสัญญา-
 วิปลลลสในกายว่างาม ในเวทนาว่าเป็น
 สุข ในจิตว่าเที่ยง และในธรรมว่าเป็นตัวตน
 เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า
 สติปฏุชานมี ๔ ประการ. ที่ชื่อว่า กาย
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นบ่อเกิดแห่ง
 อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด ได้แก่
 ร่างกาย. อีกอย่างหนึ่ง กองลมอัสนสาสะ
 ปัสสาสะ ชื่อว่ากาย.

ตสฺส ออนุปสฺสสนา ปริกมฺมวเสน
 วิปสฺสสนาวเสน ๑ สรณัน กายานุปสฺสสนา.
 ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขภูตानัน
 เวทนानัน วเสน ออนุปสฺสสนา เวทนา-
 นุปสฺสสนา. ตถา สรารคมหคคตาทิวเสน

การเห็นเนื่อง ๆ คือการระลึกถึงกายนั้น
 ด้วยอำนาจบริกรรม และด้วยอำนาจวิปัสสนา
 ชื่อว่า กายานุปัสสนา. การเห็นเนื่อง ๆ
 ด้วยอำนาจเวทนาซึ่งเป็นทุกข์ เพราะทน
 ได้ยาก เป็นทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลงไปและเป็น

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมุปโยคภูมิภาเทน ภินฺนุสฺเสว จิตฺตสฺส
 อนุปฺสฺสนา ปริกมฺมวเสน^๑ วิปฺสฺสนา
 จิตฺตานุปฺสฺสนา. สทฺถวาสงฺฆารานํ
 ธมฺมานํ ภินฺนลกฺขณานเมว อนุปฺสฺสนา
 ธมฺมานุปฺสฺสนา.

ทุกข์ประจำสังขาร ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา.
 อนึ่ง การเห็นเนื่อง ๆ คือการเห็นแจ้งซึ่งจิต
 ที่ต่างกันโดยประเภทแห่งสัมปโยคและภูมิ
 ด้วยอำนาจสราคกิจ และมหัคคตกิจเป็นต้น
 ด้วยอำนาจบริกรรม ชื่อว่า จิตตานุปัสสนา.
 การเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมคือสัญญาและ
 สังขาร ที่มีลักษณะต่างกันนั่นแล ชื่อว่า
 ธัมมานุปัสสนา.

สัมมัตตธาน ๔

๓๑. สมฺมา ปทหนฺติ เอเตนาติ
 สมฺมปฺปธานํ วายาโม. โส จ
 กิจฺจภาเทน จตุพฺพิโรติ อาห จตุตาโร
 สมฺมปฺปธานาติอาทิ. อสฺสภมฺนสิการ-
 กมฺมฏฺฐานานุญฺญชฺชานาทิวเสน วายมฺนํ
 วายาโม. ภิชฺชโยภาวายาติ อภิชฺชอุทฺธิยา.

๓๑. ที่ชื่อว่า สัมมัตตธาน เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องตั้งความเพียร
 โดยชอบแห่งเหล่าชน ได้แก่วายามะ.
 ก็วายามะนั้นมี ๔ ประการ โดยประเภท
 แห่งหน้าที่ เพราะเหตุนั้น ท่านพระอนุสฺสวธา-
 จารยจึงกล่าวว่า สัมมัตตธานมี ๔
 ประการ ดังนี้เป็นต้น. ความพยายาม
 ด้วยอำนาจการใส่ใจ ถึงว่าไม่งามและ
 เพียรประกอบกัมมฏฐานเป็นต้น ชื่อว่า
 วายามะ. คำว่า ให้ภิชฺชโยภาพ ได้แก่ เพื่อ
 ความเจริญยิ่งขึ้น.

^๑ ส. ม. ปริกมฺมวเสน วิปฺสฺสนาติ น ทิสฺสติ.

อิทธิบาท ๔

๓๒. อธิษฐาน อธิษฐานนาทิกเมตยาตติ
อิทธิ อธิษฐานวิธญาณ. อิทธิยา ปาทา
อิทธิปาทา. ฉนุโทเยว อิทธิปาโท.
ฉนุทธิทธิปาโท.

๓๒. ที่ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องสำเร็จแห่งกิจมี
การอธิษฐานเป็นต้น ได้แก่ อธิษฐานวิธญาณ.
ธรรมเป็นเครื่องถึงความสำเร็จ ชื่อว่า
อิทธิบาท. อิทธิบาทคือฉันทะ ชื่อว่า
ฉันทิทธิบาท.

โพชฌงค์ ๗

๓๕. พุชฺฌตีติ โฟธิ. อารทฺธ-
วิปสฺสโกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโร ยาย
วา สติอาทิกาย ธมฺมสามคฺคิยา
พุชฺฌตี สจฺจานิ วา ปฏฺฐิตฺตตี
กิลฺลสนิทฺทาโต วา วุฏฺฐาติ กิลฺล-
สงฺโกปภาวโต วา มคฺคผลปฺปตฺติยา
วิกฺขตี สา ธมฺมสามคฺคี โฟธิ. ตสฺส
โพธิสฺส ตสฺสา วา โฟธิยา อํกุฏฺตา
การณภูตาทิ โฟชฺฌนฺคา.

๓๕. ที่ชื่อว่า โฟธิ เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่าตรัสรู้. พระโยคาวจรเริ่มตั้งแต่
ท่านผู้ปรารถนาวิปัสสนาย่อมรู้ได้ ย่อมรู้แจ้ง
สิ่งจะทั้งหลายได้ ย่อมออกจากความหลับ
คือกิเลสได้ หรือย่อมเบิกบานในการบรรล
มรรคและผล เพราะไม่มีความคดงอ คือ
กิเลสได้ ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งธรรม
มีสติเป็นต้นใด ความพร้อมเพรียงแห่ง
ธรรมนั้น ชื่อว่า โฟธิ. ชื่อว่า โพชฌงค์เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นองค์ คือเป็นเหตุแห่ง
การตรัสรู้ นั้น หรือแห่งความพร้อมเพรียง
แห่งธรรมคือโพธินั้น.

เต ปน ธมฺมวเสน สตฺตวิธาทิ อาท
สตีสมฺโพชฺฌนฺโคติอาทิ. สตีเยว สฺนุทโร

ก็โพชฌงค์เหล่านั้น มี ๗ ประการ ด้วย
อำนาจแห่งธรรม เพราะเหตุานั้น ท่านพระ

คุณประชา จารุตระกูลชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โพชฌงโค สุนทรสฺส วา โภธิสฺส
 สุนทราย วา โภธิยา อังโคติ
สติสมโพชฌงโค. ฌมฺเม วิจิณาติ
 อูปปริกฺขตีติ ฌมฺมวิจโย วิปสฺสนา-
 ปญฺญา. **อุเปกฺขาติ** อธิ ตตฺตร-
 มชฺฌตฺตฺอุเปกฺขา.

อนรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า **สติสัมโพชฌงค์**
 ดังนี้ เป็นต้น. ชื่อว่า **สติสัมโพชฌงค์**
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นองค์แห่งการ
 ตรัสรู้อันงาม คือเป็นองค์แห่งความตรัสรู้
 อันงาม หรือแห่งความพร้อมเพรียงแห่ง
 ธรรมที่ชื่อว่า โภธิอันงาม คือสติ. ที่ชื่อว่า
ธัมมวิจยะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เลือกเฟ้น คือพิจารณาธรรมทั้งหลาย
 ได้แก่วิปัสสนาปัญญา. ในคำว่า **อุเบกขา**
 นี้ พระผู้มีพระภาคประสงค์เอา ตัตร-
 มชฺฌตฺตฺอุเปกฺขา.

อธิบายหน้าที่ของธรรมแต่ละอย่าง

๔๐. สตฺตธา ตตฺถ สงฺคเหติ
 วตุวา ปฺน ตํ ทสฺเสตุ **สงฺกปฺปสฺสทฺธิ**
 จาติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ **วิริยํ นวฺจฺจานํ**
 สมฺมปฺปธานจตุกฺกวิริยทฺธิปาทวิริยินฺทฺริย-
 วิริยพลวิริยสมโพชฌงฺคสมฺมาวายามวเสน
 นวกิจฺจตฺตา. อฏฺฐจฺจานา สติ สติปฏฺ-
 จานจตุกฺกสตินฺทฺริยสตีพลสติสมโพชฌงฺค-
 สมฺมาสตีวเสน อฏฺฐกิจฺจตฺตา.

๔๐. ท่านอาจารย์กล่าวว่า ใน
 โพธิปักขิยสังคหะนั้น มีการรวบรวม
 สภาวธรรมไว้ ๗ หมวด ดังนี้แล้ว หวัง
 จะแสดงการรวบรวมสภาวธรรมนั้นซ้ำอีก
 จึงกล่าวคำว่า **สงฺกปฺปสฺสทฺธิ จ** ดังนี้
 เป็นต้น. บรรดาสภาวธรรม ๑๔ ประการ
 นั้น **วิริยเจตสิก** ชื่อว่ามีฐาน ๙ ประการ
 เพราะทำหน้าที่ ๙ อย่าง คือสัมมปฺปธาน
 ๔ วิริยทฺธิปาท (๑) วิริยินฺทฺริย (๑)
 วิริยพล (๑) วิริยสัมโพชฌงค์ (๑)

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมาธิ จตฺตญาณ สมาธิขุทฺติสมาธิ
พลสมาธิสมุโพชฌงค์สมุมาสมาธิวเสน
จตุกัจจตุตา. ปญญา ปญฺจญาณ
วิมฺลิตฺติปาปปญฺณินุทฺติยปญญาพลธมฺม-
วิจยสมุโพชฌงค์สมุมาทิจฺฉวเสน ปญฺจ-
กัจจตุตา. สทฺธา ทฺฐชานา สทฺธิขุทฺติ-
สทฺธาพลวเสน ทฺวิกัจจตุตา. เอย
อุตฺตมานํ โพธิปกฺขิยภาเวเน วิสิฏฺฐชานํ
สสตฺตตีสธมฺมานํ ปวโร อุตฺตโม วิชาโค.

๔๑. โลกุตฺตเร อญฺชวิเธปี สทฺเทพ
สสตฺตตีสธมฺมา โหนฺติ. สจฺกปฺปตีตฺติโย
น วา โหนฺติ ทฺติยาทิสฺซานิก^๑

^๑ ส. ม. ทฺติยณานิก.

สัมมาวายามะ(๑). สติเจตสิก ชื่อว่า
มีฐาน ๘ ประการ เพราะทำหน้าที่ ๘ อย่าง
คือสติปฏิฐาน ๔ สตินทรีย์ (๑) สติพละ
(๑) สติสัมโพชฌงค์ (๑) สัมมาสติ (๑).

เอกัคคตาเจตสิก ชื่อว่า มีฐาน ๔ ประการ
เพราะทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือสมาธิทรีย์
(๑) สมาธิพละ (๑) สมาธิสัมโพชฌงค์
(๑) สัมมาสมาธิ (๑). ปญฺญินทรียเจตสิก
ชื่อว่า มีฐาน ๕ ประการ เพราะทำหน้าที่
๕ อย่าง คือวิมฺลิตฺติปาป (๑) ปญฺญินทรีย์
(๑) ปญฺญาพละ (๑) ธิมฺมวิจยสัมโพชฌงค์
(๑) สัมมาทิจฺฉ (๑). สทฺธาเจตสิก ชื่อว่า
มีฐาน ๒ ประการ เพราะทำหน้าที่ ๒ อย่าง
คือสทฺธิทรีย์ (๑) สทฺธาพละ (๑). นี้เป็น
การจำแนกสภาวธรรม ๓๗ ประการ อัน
ประเสริฐ คือพิเศษสุด โดยความเป็นธรรม
ซึ่งเป็นไปในฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้
อย่างประเสริฐ คืออย่างยอดเยี่ยม.

๔๑. ในโลกุตฺตรจิตแม้ทั้ง ๘ ดวง
ย่อมมีธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการ. หรือว่า
วิตกเจตสิกกับปีติเจตสิกไม่มี คือหรือว่า

สงกปฺปสุส จตฺตถปฺลยจฺมชฺฌมานิกะ
 ปิตฺติยา จ อสมฺภวโต น โหฺนฺติ วา.
 โลกิเยปิ จิตฺเต สึลฺลวิสุทฺถาทิฆพฺพิ-
 สฺสุทฺธิปฺลวตฺตติยํ ยถายํคํ ตํตํกิจฺจสุส
 อหฺรูปวเสน เกจิ กตฺถจฺจิ วิสุํ วิสุํ
 โหฺนฺติ กตฺถจฺจิ น วา โหฺนฺติ.

ชื่อว่ามียอยู่ ก็หาไม่ได้ เพราะวิตกเจตสิก
 ไม่เกิดในหุตติยฌานิกจิตเป็นต้น และ
 เพราะปิตติเจตสิก ไม่เกิดมีในจตตถฌานิกจิต
 และปัญจฌานิกจิต. แม้ในโลกิยจิต (๘๑
 ดวง) สภาวธรรมบางเหล่า ก็เกิดมีแยก ๆ
 กัน ในจิตบางดวง ตามที่ประกอบได้ คือ
 ด้วยอำนาจ ที่เหมาะสมแก่หน้าที่นั้น ๆ
 ในความเป็นไปแห่งวิสุทฺธิ ๖ ประการ
 มีสึลฺลวิสุทฺธิเป็นต้น หรือว่า ไม่เกิดมีในจิต
 บางดวง.

โพธิปักขิยสงคหฺวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาโพธิปักขิยสังคหะ จบ.

ศัพท์สงคหคุณณา

๔๒. อตีตानาคตปัจจุปปนุณาที-
 ภาททินุณา เต เต สภาครมมา เอกชุล
 ราชภูเจณ ขนุธา. เตนาห ภควา
 ตเททชุล อภิสญญหิตวา อภิสขิปิตวา
 อย์ วุจจติ รูปุขนุโรติ. เต ปเนเต
 ขนุธา ภาชนโกชนพยุชนภตตการก-
 ภูยชกวิกปวเสน ปญเจว วุตตาคี
 อาห รูปุขนุโรติอาที. รูปุญหิ เวทนา-
 นิสุสยตตาคี ภาชนญุจານีย.

เวทนา ภูยชิตพพตตาคี โภชนญุจานียา.
 สญญา เวทนาสุสาทลามเหตุตตาคี
 พยุชนญุจานียา. สงขารา อภิสขจรณโต
 อธิรณชโต^๑ ภตตการกญุจานียา. วิญญานัน

^๑ ปโตตเกส อธิรณชโตติ น ทิสสตี.

พรรณนาลัทธิสังคหะ

ว่าด้วยขันธ ๕

๔๒. ธรรมที่มีส่วนเสมอกันทั้งหลาย
 เหล่านั้น ๆ ที่ต่างกันโดยแยกเป็นอดีตธรรม
 อนาคตธรรม และปัจจุบันธรรมเป็นต้น
 ชื่อว่า ขันธ เพราะอรรถว่า รวมเป็นหมวด
 เดียวกัน. เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาค
 จึงตรัสว่าเพราะประมวถยรูปนั้นเข้าเป็น
 อันเดียวกันนี้ เรียกว่ารูปขันธ ดังนี้เป็นต้น.
 ก็ขันธเหล่านี้้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
 ๕ ประการเท่านั้น ด้วยอำนาจการกำหนด
 ว่าเป็นภาชนะ ว่าเป็นโภชนะ ว่าเป็นกับข้าว
 ว่าเป็นผู้ปรุงอาหารและว่าผู้บริโภค(อาหาร)
 เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า
 รูปขันธ ดังนี้เป็นต้น. ความจริงรูปขันธ
 ชื่อว่า ดำรงอยู่ในฐานะ เป็นดุจภาชนะเพราะ
 เป็นที่อยู่อาศัยแห่ง เวทนาเจตสิก.

เวทนาขันธ ชื่อว่า ดำรงอยู่ในฐานะ เป็นดุจ
 โภชนะ เพราะเป็นธรรมชาติอันวิญญาน
 พึงบริโภค. สัญญาขันธ ชื่อว่าดำรงอยู่ใน
 ฐานะเป็นดุจกับข้าว เพราะเป็นเหตุให้

คุณประชา จารุตระกุลชัย

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปภูษชกตดา ภูษชกฏจานิยฺ. เอตตาวตดา
 ๑ อธิปฺเปตตตถสิทฺธิติ ปญฺเจว วุตฺตา.
 เทสนากุกเมปิ อิทเมว การณฺ ยตถ
 ภูษชติ ยญฺ ๑ ภูษชติ เยน ๑
 ภูษชติ โย ๑ ภูษชโก โย ๑
 ภูษชิตา เตสํ อญฺกเมเน ทสฺเสตฺกามาตา.

เวทนาเจตสิกได้ความพอใจ. สังขารชั้นนี้
 ทั้งหลาย ชื่อว่า ดำรง อยู่ในฐานะเป็นดุจ
 ผู้ปรุงอาหาร เพราะเป็นตัวปรุงแต่งอารมณ์
 คือเพราะทำให้วิญญาณได้ความยินดี.
 วิญญาณชั้นนี้ ชื่อว่า ดำรงอยู่ในฐานะเป็น
 ดุจผู้บริโภค เพราะเป็นตัวบริโภคอารมณ์
 ได้เต็มที่. ก็ด้วยคำอธิบายเพียงเท่านั้น
 เป็นอันสำเร็จเนื้อความสมพระประสงค์
 แล้ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค
 จึงตรัสชั้นนี้ไว้ ๕ ประการเท่านั้น. แม้ใน
 ลำดับแห่งเทศนา ก็ชื่อว่ามีเหตุนี้เหมือนกัน
 เพราะทรงพระประสงค์จะแสดงตามลำดับ
 แห่งสถานที่บริโภคสิ่งของบริโภค เครื่อง
 บริโภค ผู้ปรุงและผู้บริโภค.

ว่าด้วยอุปาทานชั้น ๕

๔๓. อุปาทานานํ โคจฺรกฺขณฺธา
 อุปาทานกฺขณฺธา. เต ปน อุปาทาน-
 วิสยภาเวน คหิตา ฐปาทโย ปญฺเจวาติ
 วุตฺตํ ฐปาทานกฺขณฺโธติอาทิ. สพฺพ-
 สภาคธมฺมสงฺคหนฺตถนฺนํ สาสฺวา
 อนาสฺวาปิ ธมฺมา อวิเสสโต ปญฺจกฺ-
 ขณฺธาติ เทสิตา. วิปฺสฺสนาภฺมิสนฺทสนฺตถฺติ

๔๓. หมู่แห่งอารมณ์ของอุปาทาน
 ทั้งหลายชื่อว่าอุปาทานชั้นนี้. ก็อุปาทาน-
 ชั้นนี้มีรูปเป็นต้นเหล่านั้น ที่สัตว์ยึดถือเอา
 โดยความเป็นอารมณ์ของอุปาทานมี ๕
 ประการเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ท่าน
 อาจารย์จึงกล่าวว่า ฐปาทานชั้นนี้ ดังนี้
 เป็นต้น. ความจริง เพื่อจะรวบรวมธรรม

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปน สาสวาว อุปาทานกฺขนฺธาติ. ยถา
 ปเนตฺถ เวทนาทโย สาสวา อนาสวา
 จ น เหวํ รูปี เอกนฺตกามาจรตฺตา.
 สภาคราสิวเสน ปน ตํ ขนฺธุสุ เทลิตํ
 อุปาทานิยภาเวน ปน ราสิวเสน จ
 อุปาทานกฺขนฺธุสติ ทฎฺฐพฺพํ.

ที่มีส่วนเสมอกันทั้งหมด พระผู้มีพระภาค
 จึงทรงแสดงธรรมทั้งหลาย ทั้งที่มี อาสวะ
 ทั้งที่หาอาสวะมิได้ว่า ชันธ์ ๕ ดังนี้ โดย
 ไม่แปลกกัน. แต่เพื่อจะแสดงภูมิวิปัสสนา
 พระผู้มีพระภาค จึงทรงแสดงเฉพาะธรรม
 ที่มีอาสวะเท่านั้นว่า อุปาทานชันธ์. พึง
 เห็นความหมายว่า เหมือนอย่างว่าใน
 สัพพสังคหะนี้ ธรรมทั้งหลายมีเวทนา
 เป็นต้น ทั้งที่มีอาสวะ และหาอาสวะมิได้
 ก็มี ๕ ฉันโด รูปหาเป็นฉันนั้นไม่ เพราะ
 รูปเป็นกามาวจร อย่างเดียว. อนึ่ง รูปนั้น
 ทรงแสดงไว้ในชันธ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจ
 หมวดสภาวะธรรม แต่ทรงแสดงไว้ใน
 อุปาทานชันธ์ทั้งหลาย โดยความเป็น
 ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงยึดถือมั่น และ
 ด้วยอำนาจเป็นหมวดธรรม.

ว่าด้วยอายตนะ ๑๒

๔๔. อายตฺนนฺติ เอตฺถ ตตฺติ-
 ทวารารมฺมณา จิตฺตเจตฺตสิกา เตน เตน
 กิจฺเจน สมฺภวฺนฺติ วายมฺนฺติ อายกฺุเต
 วา เต ธมฺเม เอตานิ ตเนนฺติ
 วิตฺถาเรนฺติ อายตํ วา สํสਾਰกฺุขํ

๔๔. ในคำว่า อายตนะ นี้ อธิบาย
 ดังนี้ จิตและเจตสิก ซึ่งมีทวารนั้น ๆ เป็น
 อารมณฺ์ ย่อมสืบต่อ คือพากเพียร ได้แก่
 พยายามโดยหน้าที่นั้น ๆ ในจักขุและรูป
 เป็นต้นนี้ เพราะเหตุนี้ จักขุและรูป

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นยฺหฺติ ปวตฺเตนฺติ จกฺขุวิญญาณาทีนํ
การณภูตานีติ วา อายตนาณี. อปิ จ
โลเก นิवासอากรสโมสฺรณสญฺชาติภูจฺจานํ
อายตนนฺติ วุจฺจติ.

เป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่าอายตนะหรือว่า
จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมยังธรรม
เหล่านั้นอันเป็นบ่อเกิดให้แผ่ขยาย คือให้
กว้างขวาง เพราะเหตุนั้นจักขุและรูป
เป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่าอายตนะหรือว่า
จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมนำไป
คือยังสังสารทุกข์ ให้เป็นไปยืดยาว เพราะ
เหตุนี้ จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้น จึง
ชื่อว่า อายตนะ หรือว่าจักขุและรูปเป็นต้น
เหล่านี้ เป็นเหตุแห่งจักขุวิญญาณจิต
เป็นต้น เพราะเหตุนี้จักขุและรูปเหล่านั้น
จึงชื่อว่า อายตนะ. อีกอย่างหนึ่ง สถานที่
อยู่อาศัย สถานที่เป็นบ่อเกิด สถานที่
ประชุม และสถานที่เกิดของตนในโลก
เขาก็เรียกกันว่า อายตนะ.

ตสฺมา เอเตปิ ตตฺตทวาริกานํ ตตฺทา-
รณมณานญจ จกฺขุวิญญาณาทีนํ
นิवासภูจฺจานตฺตาย เตสเมว อากิณฺณ-
ภาเวน ปวตฺตุนฺตานํ^๑ อากฺรภูจฺจานตฺตาย
ทวาราลมฺพนโต สโมสฺรณฺตานํ
สโมสฺรณภูจฺจานตฺตาย ตตฺถเว อฺป-
ปชฺชนฺตานํ สญฺชาติภูจฺจานตฺตาย จ

เพราะเหตุนี้ จักขุประสาทรูปเป็นต้นแม้
เหล่านี้ ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นสถาน
บ่อเกิดแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ซึ่ง
เป็นไปทางทวารนั้น ๆ และมีทวารนั้น ๆ
เป็นอารมณ์ เพราะเป็นสถานบ่อเกิดแห่ง
จักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง
ที่เป็นไปโดยความเป็นธรรมชาติเจือปน

^๑ ส. ม. ปวตฺตานํ.

อายตนาณี. ตาณี ปน ทวารภูตานิ
 อชฺฐมตฺติกายตนาณี ฉ อาลมฺพณฺฏตาณี
 จ พาหิรายตนาณี ฉาติ ทฺวาทสฺสวិธาณีติ
 อาห จกฺขุวายตนาณฺติอาทิ. จกฺขุ จ
 ตํ อายตนาญจาติ จกฺขุวายตนา. เอว
 เสเสสุปี.

ตตฺถ อชฺฐมตฺติกายตเนสุ สนิทฺสุ-
 สนสฺสปฏิขาลมฺพณตฺตา จกฺขุวายตนา
 วิภูตนาติ ปจฺมํ นิภฺขิตฺตํ^๑ ตทนาณฺตรํ
 อนิทฺสฺสนสฺสปฏิขารมฺมณานิ อิตฺราณี.
 ตตฺถาปี อสมฺปตฺตคฺคาหกสามญฺเณน
 จกฺขุวายตนาณฺตรํ โสตายตนา วุตฺตํ.
 อิตฺเรสุ สีสฺมตรํ อารมฺมณคฺคทฺท-
 สมตฺถตฺตา ฆานายตนา ปจฺมํ วุตฺตํ.

^๑ ส. ม. วุตฺตํ.

กันอยู่ทั่วไป เพราะเป็นสถานที่ประชุม
 แห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้น ซึ่ง
 มาประชุมกันทางทวารและอารมณ์ และ
 เพราะเป็นสถานที่เกิดของตน แห่งจักขุ-
 วิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้น ซึ่งเกิดอยู่
 ในทวารและอารมณ์เหล่านั้นนั่นเอง. ท่าน
 อาจารย์ค้ำนี้ถึงถึงว่า ก็อายตนะเหล่านั้น
 มี ๑๒ อย่างคือ ที่เป็นทวาร ชื่อว่าอายตนะ
 ภายในมี ๖ ประการ และที่เป็นอารมณ์
 ชื่อว่า อายตนะภายนอกมี ๖ ประการ
 ดังนี้ จึงกล่าวว่ จักขวายตนะ ดังนี้เป็นต้น.
 จักขุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุ
 นั้น จึงชื่อว่าจักขวายตนะ. แม้ในอายตนะ
 ทั้งหลายที่เหลือ ก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน.

ในอายตนะภายใน ๖ ประการ บรรดา
 อายตนะ ๑๒ ประการนั้น จักขวายตนะ
 ชื่อว่า ปรากฎชัดเจน เพราะมีอารมณ์ที่
 เห็นได้และกระทบได้ เพราะเหตุนี้พระ
 ผู้มีพระภาค จึงตรัสจักขวายตนะนั้นไว้
 เป็นประการแรก. ตรัสอายตนะนอกนี้
 ซึ่งมีอารมณ์เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ไว้ใน
 ลำดับต่อจากจักขวายตนะนั้น. แม้ใน

ปุโรโต จปีตมตฺตสฺส หิ โภชนาทิกสฺส
 คนฺโธ วาตานุสาเรน ขมานเ ปฏินฺถุณฺติ.
 ตทนนฺตรํ ปน ปเทสฺวตฺตีสามญฺเณน
 ชิวหายตฺนํ วุตฺตํ. ตโต สพฺพญฺจานิกํ
 กายายตฺนํ. ตโต ปญฺจนฺนํปิ โคจรคฺ-
 คหณสมตฺถํ มนายตฺนํ. ยถาวุตฺตานิ
 ปน อนุกฺกเมน เตสํ เตสํ อารมฺมณานิ
 รุปายตนาทีนํ วุตฺตานิ.

๔๕. อตฺตโน สภาวํ ธาเรณฺตีติ
 ธาตุโย. อถวา ยถาสมฺภวมนเกปฺปการํ
 สํสารทุกฺขํ วิทหนฺติ ภารหารเหหิ วิย

บรรดาอายตนะ ๕ ประการนั้น ก็ตรัส
 โสตายตนะไว้ในลำดับต่อจากจักขวายตนะ
 เพราะเป็นธรรมชาติรับอารมณ์ที่ยังไม่มา
 ถึงตนได้เหมือนกัน. ในบรรดาอายตนะ
 นอกนี้ ตรัสขมานายตนะไว้ก่อน เพราะมี
 ความสามารถรับอารมณ์ได้เร็วกว่า.

ความจริง กลิ่นของโภชนะเป็นต้น เพียง
 วางไว้ข้างหน้า ก็กระทบขานประสาทรูป
 ได้ตามกระแสลม. ก็ในลำดับต่อจาก
 ขมานายตนะนั้น ตรัสชิวหายตนะไว้ โดยมึ
 ความเป็นไปในเฉพาะส่วนเสมอกัน. ต่อแต่
 นั้น จึงตรัสกายายตนะอันเป็นที่รองรับ
 ทั้งหมด. ต่อแต่นั้นไปจึงตรัสขมานายตนะ
 ซึ่งมีความสามารถรับอารมณ์ แม้ของ
 อายตนะทั้ง ๕ ได้. แต่พระผู้มีพระภาค
 ตรัสอายตนะภายนอก ๖ ประการ มี
 รุปายตนะเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของ
 อายตนะ ภายใน ๖ ประการ มีจักขวายตนะ
 เป็นต้นนั้น ๆ ไว้ตามลำดับอายตนะตามที่
 ได้กล่าวไว้แล้ว.

๔๕. ธรรมชาติเหล่าใด ย่อมทรงไว้
 ซึ่งสภาวะของตน เพราะเหตุนั้นธรรมชาติ
 เหล่านั้นชื่อว่าธาตุ. อีกอย่างหนึ่งธรรมชาติ

คุณประชา จารุตระกุลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑ ภาโร สตฺเตหิ ธิยฺนุติ ธาริยฺนุติ
 อวสวตฺตณโต ทุกฺขวิธานมตฺตเมว เจตา
 สตฺเตหิ ๑ สํสาร์ทุกฺขํ อนุวิธิยติ
 เอตาหิ ตถาวินิตฺตญฺจ เอตาเสวว ธิยติ
 จปิยติ รสโสณิตาทิสรีราวยวธาตุโย วिय
 หริตาลมโนสิลาทิสเลลาวยวธาตุโย วिय
 ๑ เภยฺยวาวยวภูตา จาติ ธาตุโย.

เหล่าใด ย่อมทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์
 มีอเนกประการ ตามที่เกิดมีได้ เพราะเหตุ
 นั้น ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่า ธาตุ ธรรมชาติ
 เหล่าใด อันเหล่าสัตว์ทรงไว้ คือธารไว้
 คล้ายของหนักอันบุคคลผู้นำของหนัก
 แบกไว้ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติ
 เหล่านั้นชื่อว่าธาตุ อนึ่ง ธรรมชาติเหล่านี้
 เป็นเพียงความทรงไว้ซึ่งทุกข์เท่านั้น เพราะ
 ไม่เป็นไปในอำนาจ (ของตน) เพราะเหตุนั้น
 ธรรมชาติเหล่านั้น ชื่อว่า ธาตุ อนึ่ง
 สังสารทุกข์ อันเหล่าสัตว์ย่อมเสวยด้วย
 ธรรมชาติทั้งหลายเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น
 ธรรมชาติทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ธาตุ
 อนึ่ง ทุกข์มีประมาณดังกล่าวแล้วเช่นนั้น
 ตั้งอยู่ คือดำรงอยู่ ในธรรมชาติทั้งหลาย
 เหล่านี้นั้นแหละ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติ
 เหล่านั้น ชื่อว่า ธาตุ อนึ่ง ธรรมชาติเหล่าใด
 เป็นองค์ประกอบแห่งธรรมที่ควรรู้ ดุจ
 ธาตุอันเป็นส่วนประกอบแห่งร่างกาย มี
 น้ำและโลหิตเป็นต้น และดุจธาตุอันเป็นองค์
 ประกอบแห่งภูเขามีสหรดาลและมโนศิลา
 เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาติเหล่านั้น
 ชื่อว่า ธาตุ.

คุณประชา จารุตระกูลชัย
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยถาหุ

สมจริงดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวไว้ว่า

วิทหติ วิธานญจ

ธียเต จ วิธยเต^๑

เอตาย ธียเต เอตถ

อิติ วา ธาตุสมมตา

สรีรเสลาวยว-

ธาดุโย วีย ธาตุโยติ.

ธรรมชาติใด ย่อมทรงสังสารทุกข์
อเนกประการไว้ เพราะเหตุนั้น
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ ธรรมชาติ
ใด อันเหล่าสัตว์ทรงไว้ เพราะเหตุ
นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ
ธรรมชาติใด อันเป็นเพียงความทรง
ทุกข์ไว้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น
ชื่อว่า ธาตุ สังสารทุกข์อันเหล่าสัตว์
ย่อมเสวยด้วยธรรมชาตินี้ เพราะ
เหตุนี้ธรรมชาตินี้ ชื่อว่าธาตุ ทุกข์
มีประการดังกล่าว ดำรงอยู่ใน
ธรรมชาติทั้งหลายเหล่านี้ เพราะ
เหตุนี้ ธรรมชาติทั้งหลายเหล่านี้
ชื่อว่าธาตุ ธรรมชาติใดเป็นเพียง
องค์ประกอบที่ควรรู้ ดุจธาตุอันเป็น
องค์ประกอบแห่งร่างกาย และภูเขา
ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาติ
เหล่านั้น ชื่อว่าธาตุ.

^๑ จ. วิธียเต.

นางสารักษ์ประนาท (จำเรณูสุข บุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารักษ์ประนาท, นายบำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

ตา ปน มนายตนํ สุตต-
 วิญญาณธาดุวเสน สุตตธา ภินฺทิตฺวา
 อวเสเสหิ เอกาทสยตเนหิ สห อฏฺฐารส-
 ธาดู วุตฺตาทิ อาห จกฺขุธาดูติอาทิ.
 กมการณํ วุตฺตนเยน ทฺวฺจพฺพ.

๔๖. อริยกรตุตา อริยานิ ตจฺจ-
 ภาวโต สจฺจจานีติ อริยสจฺจจานิ. อิมานิ
 หิ จตฺตารโ ปฏฺธิปฺนฺนเก^๑ จตฺตารโ จ
 ผลฏฺฐเจติ อฏฺฐ อริยบุคคลเส สาเรณฺติ
 อสฺติ สจฺจปฏฺธิเวธฺ เตสํ อริยภาวานุ-
 คมนโต สฺติ จ ตสฺมี เอกนฺเตน
 ตพฺภาวูปคมนโต จ. ทุกฺขสมุทฺยนิโรธ-
 มคฺคานเมว ปน ยถากุภํ พาทกตฺต-
 ปภวตฺตนิสฺสรณตฺตนิยฺยานิกตฺตํ น
 อญฺเณสํ พาทกาภิภาโวเยว จ ทุกฺขาทีนํ
 นาพาทกาภิภาโว ตสฺมา อญฺเณตฺตา-
 ภาวตฺตตฺตพฺยาปีตาสงฺขาเตน ลกฺขณฺน
 เอตานิ ตจฺจจานิ.

ท่านอาจารย์ คำนี้ถึงว่า ก็พระผู้มี
 พระภาค ทรงจำแนกมนายตนะเป็น ๗
 ประการ คือวิญญาณธาดุจิต ๗ ประการ
 แล้วตรัสธาดุเหล่านั้น รวมกับอายตนะ
 ๑๑ ประการที่เหลือ เป็น ๑๘ ประการ
 ดังนี้ จึงกล่าวว่า จักขุธาดู ดังนี้เป็นต้น.
 เหตุในการจัดลำดับ บัณฑิตพึงเห็น
 ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว.

๔๖. ธรรมชาติที่ชื่อว่า สัจจะ เพราะ
 เป็นของแท้ ชื่อว่าอริยะ เพราะกระทำความ
 เป็นพระอริยะ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า
 อริยสัจ. ความจริง อริยสัจเหล่านี้ ย่อม
 ยังพระอริยบุคคล ๘ จำพวก คือท่าน
 ผู้ปฏิบัติเพื่อมรรค ๔ จำพวก และท่าน
 ผู้ดำรงอยู่ในผล ๔ จำพวก ให้สำเร็จ
 เพราะเมื่อไม่มีความรู้แจ้งอริยสัจ พระ
 อริยบุคคลเหล่านั้น ก็เข้าถึงความเป็น
 พระอริยบุคคลไม่ได้ และเพราะเมื่อมี
 ความรู้แจ้งอริยสัจนั้น พระอริยบุคคล
 เหล่านี้ ก็เข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล
 นี้ได้แน่นอน. ก็ภาวะที่ทุกขสัจเป็นธรรมชาติ
 เบียดเบียน สมุทัยสัจเป็นแดนเกิดก่อน

^๑ ม. ปฏิปนนเก มคฺคฺจ.

นางสารรักษ์ประนาท (จำเรณฺสุช บุณนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท, นายบำรุง บุณนาค และเจ้ากรรมนายเวร

นิโรธสังขเป็นแดนสลัดออกไป และมีคสังข เป็นสภาวะธรรม นำสัตว์ออกจากทุกข์ นั้นแหละ ย่อมมีตามลำดับ ภาวะที่ธรรม เหล่าอื่น เป็นสภาวะเบียดเบียนเป็นต้น มีอยู่ก็หามิได้ และภาวะที่ทุกข์สังขเป็นต้น เป็นสภาวะไม่เบียดเบียนเป็นต้น มีอยู่ ก็หามิได้ เพราะฉะนั้น อริยสังข ๔ ประการ นั้น จึงชื่อว่าเป็นของแท้ โดยลักษณะ กล่าวคือภาวะ ที่เป็นธรรมชาติเบียดเบียน เป็นต้น ไม่มีอยู่ในธรรมชาติอื่น และ ภาวะที่เป็นธรรมชาติเบียดเบียนเป็นต้นนั้น ชี้มชาบอยู่ในทุกข์สังขเป็นต้นนั้น.

เตนาคู ปุราณา

เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า

โพธานุรูปิ จตุตาโร
 ฉินฺทนุเต จตุโร มลฺ^๑
 ชีณโทเส จ จตุตาโร
 สาเรณุตฺตริยบุคคล
 อญฺญตฺต พารกตฺตาที
 น หิ เอเตหิ ลพฺภติ

ธรรม ๔ ประการ ย่อมยังพระอริย-
 บุคคล ๔ จำพวก ผู้กำลังตัดมลทิน
 ให้สำเร็จได้และพระอริยบุคคล ๔
 จำพวกผู้สิ้นโทษแล้ว ให้สำเร็จได้
 ตามสมควรแก่ความตรัสรู้ เพราะ
 ภาวะที่ทุกข์สังขเป็นต้นเป็นธรรมชาติ

^๑ ส. ม. มล.

นาพารกตตเมเตสํ
ตจฺจนานตานิ เว ตโตติ.

อริยานํ วา สจฺจนานิ อริยสจฺจนานิ
เตหิ ปฏิวิชฺเขตตพฺพตฺตา. อริยสฺส วา
สมฺมาสมฺพฺพตฺสฺส สจฺจนานิ เตน
เทสิตตฺตาติ อริยสจฺจนานิ. ตานิ
ปนํ สงฺกิลิฏฺฐาสงฺกิลิฏฺฐผลเหตุวเสน
จตฺตพฺพธานีติ อาน จตฺตารี อริย-
สจฺจนานีติอาทิ. ตตฺถ กุจฺจิตตตฺตา
ตฺจฺจตฺตา จ ทฺกฺขํ. กมฺมาทิปจฺจย-
สนฺนิธานํ ทฺกฺขุปรตฺตตินิมิตฺตตฺตาย
สมฺพฺพโย สมฺพเทติ เอตฺตสมฺมา ทฺกฺขุขนฺติ
กตฺวา. ทฺกฺขุสฺส สมฺพโย ทฺกฺขุสมฺพโย
จ ทฺกฺขุสฺส อนุปฺปาหนิโรโธ เอตฺถ
เอเตน วาติ ทฺกฺขุขนิโรโธ. ทฺกฺขุขนิโรธํ
คจฺจติ ปฏิปฺชฺชนฺติ จ ตํ เอตฺตยาติ
ทฺกฺขุขนิโรธคามินีปฏิปทา.

เปียดเปียนเป็นต้น หาไม่ได้ใน
ธรรมอื่น(นอก) จากทุกขสัจเป็นต้น
เหล่านี้ และภาวะที่ทุกขสัจเป็นต้น
เหล่านี้ เป็นธรรมชาติไม่เปียดเปียน
มีอยู่ก็หาไม่ได้ เพราะเหตุนั้น อริยสัจ
๔ ประการเหล่านี้แล จึงเป็นของแท้.

อีกอย่างหนึ่ง สัจจะของพระอริยะ
ทั้งหลาย ชื่อว่า อริยสัจ เพราะเป็น
ธรรมชาติอันพระอริยะเหล่านั้นพึงรู้แจ้ง.
อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อริยสัจ เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นของจริงของ
พระอริยะ คือของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
เพราะเป็นธรรมชาติอันพระองค์ทรงแสดง
ไว้แล้ว. ก็อริยสัจเหล่านั้นมี ๔ ประการ
ด้วยอำนาจผล อันเศร้าหมอง (ได้แก่
ทุกขสัจ) ผลอันไม่เศร้าหมอง (ได้แก่นิโรธสัจ)
เหตุอันเศร้าหมอง (ได้แก่สมุทัยสัจ)
เหตุอันไม่เศร้าหมอง (ได้แก่มรรคสัจ)
เพราะเหตุนี้ ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า
อริยสัจ ๔ ดังนี้เป็นต้น. พึงทราบวินิจฉัย
ในคำว่า อริยสัจ ๔ นั้น ดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า
ทฺกฺขํ เพราะเป็นธรรมชาติ อันบัณฑิต
เกลียดและเพราะเป็นธรรมชาติว่างเปล่า.

นางสารักษ์ประนาท (เจ้าเรณูสุข บุณนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารักษ์ประนาท, นายบำรุง บุณนาค และเจ้ากรรมนายเวร

ที่ชื่อว่า ทุกขสมุทัย เพราะทำวิเคราะห์ว่า เป็นแดนเกิดขึ้นแห่งทุกข์ โดยมีความ เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ในการสั่งสมปัจจัยมีกรรม ปัจจัยเป็นต้น เป็นเครื่องหมาย. แดนเกิด ขึ้นแห่งทุกข์ ชื่อว่า ทุกขสมุทัย. ชื่อว่าทุกข นิโรธ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่หรือ ว่าเป็นเครื่องดับสิ้นเชิงโดยการไม่เกิดขึ้น แห่งทุกข์. ที่ชื่อว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถึงความดับสิ้นเชิง แห่งทุกข์ และเป็นเครื่องดำเนินถึงความ ดับสิ้นเชิงแห่งทุกข์นั้น แห่งพระโยคาวจร.

สรุปความศัพท์สังคหะ และ สังคหคาถา

๔๗. เจตสิกานัน โสฬสขุขุมรูปานัน นิพพานสสุ ๑ วเสน เอเกนูนสตตติ ธมฺมา อายตเนสสุ ธมฺมา ยตนัน ธาตุสสุ ธมฺมธาตฺติ ๑ สงฺขุยฺ คจฺจนฺติ.

๔๗. ธรรม ๖๙ ประการ คือเจตสิก (๕๒) ขุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑ ย่อมถึง การนับว่า ธรรมายตนะในบรรดาอายตนะ ทั้งหลาย และว่าธรรมธาตุ ในบรรดาธาตุ ทั้งหลาย.

๔๘. เสธา เจตสิกาทติ เวทนา- สญฺญาหิ เสธา ปญฺญาส เจตสิกฺกา. กสฺมา ปน เวทนาสญฺญา วิสฺสุ กตฺตาติ. วญฺญธฺมเมสฺสุ อสฺสทาตทูปกรณภาวโต.

๔๘. ชื่อว่า เจตสิกที่เหลือ ได้แก่ เจตสิกธรรม ๕๐ ประการ ซึ่งเหลือจาก เวทนาเจตสิกและสัญญาเจตสิก. ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัส

นางสารักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารักษ์ประนาท, นายบำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

เตภูมิกถมเมสุ หิ อสุสาทวสปุพตตทา
เวทนา. อสุเภา สุภาทิสญญาวิปลลาส-
วเสน ๑ ตสุสา ตทาการปุพตตีตี
ตทุปรณฏตา สญญา.

ตสุมา สัสารสุส ปธานเหตุตตาย เอตา
วินิพุกุชิตวา เทสิตาติ. วุตตญเฬตี
อาจริเยน

วภูฏมเมสุ อสุสาท
ตทสุสาทูปเสจนี
วินิพุกุชช นิตสุเสตี
ชนนุทวอยมุตทาญนตี.

เวทนาขันธและสัญญาขันธ แยกไว้ต่างหาก.
ตอบว่า เพราะเวทนาขันธเป็นธรรมชาติ
พอใจในวิภูฏธรรมทั้งหลาย และสัญญาขันธ
เป็นอุปกัณฑ์ แก่ความพอใจในวิภูฏธรรม
นั้น. ความจริง ธรรมชาติที่เป็นไปด้วย
อำนาจความพอใจ ในธรรมที่เป็นไปใน
ไตรภูมิ ชื่อว่าเวทนา. ก็เวทนาเจตสิกนั้น
ด้วยอำนาจความสำคัญผิดในสิ่งที่ไม่งาม
ว่างามเป็นต้น เพราะเหตุนี้ในธรรมชาติ
อันเป็นอุปกัณฑ์แก่เวทนานั้น จึงชื่อว่า
สัญญา.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงทรงแยก
แสดงเวทนาขันธและสัญญาขันธเหล่านั้น
ไว้ เพราะเป็นเหตุซึ่งเป็นประธานแห่ง
สงสารแล. สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์
กล่าวไว้ดังนี้ว่า

เพื่อทรงแยกแสดงความพอใจ ใน
วิภูฏธรรม และความเข้าใจไปติด
ความพอใจในวิภูฏธรรมนั้น พระ
ผู้มีพระภาค จึงทรงยกขันธ ๒
ขึ้นแสดง.

นางสารรักษ์ประนาท (จำเริญสุช บุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท, นายบำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

อธิบายนิพพาน

๕๐. นนุ ๑ อายตนธาดุสฺส
 นิพพานํ สงฺคหิตฺติ ขนฺธสุ กสฺมา น
 สงฺคหิตนฺนฺติ อาห ภททาภาเวนาตีอาทิ.
 อตีตาทิเภทภินฺนนานญฺหิ ราชตฺถเนน
 ขนฺธโวหาโรติ นิพฺพานํ ภททาภาวโต
 ขนฺธสงฺคหโต นิสฺสํวฺว วินิมุตตนฺนฺติ
 อตฺถุ.^(๑)

๕๑. ทวารานํ จนนฺ อาลมฺพนานญฺจ
 ตตฺตกานเมว^๒ ภเวทน อายตนานิ
 ทฺวาทส ภวนฺนฺติ. จนนฺ ทวารานํ
 จนนฺ อาลมฺพนานํ ตทฺทญฺ นิสฺสสาย
 อุนฺนปฺนฺนนานํ ตตฺตกานเมว วิญฺญาณานํ
 ปรียาเยน กเมน ธาตุโย อฎฺฐวารส
 ภวนฺนฺติ.

๕๐. ท่านอาจารย์ คำนึงถึงว่า
 ก็พระนิพพาน พระผู้มีพระภาคทรงรวม
 ไว้ในอายตนะ (๑๒) และธาตุ (๑๘) มิใช่
 หรือ เพราะเหตุไร จึงไม่ทรงรวมไว้ใน
 ชั้นทั้งหลายเล่า ดังนี้ จึงกล่าววว่า เพราะ
 ไม่มีการจำแนก ดังนี้เป็นต้น. อธิบายว่า
 ความจริง การบัญญัติธรรมทั้งหลาย
 ซึ่งต่างกัน โดยแยกเป็นอดีตธรรมเป็นต้น
 ว่าเป็นชั้น เพราะอรรถว่า เป็นหมวดธรรม
 เพราะเหตุนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า ออกจาก
 แล้ว คือพ้นแล้วจากการสังเคราะห์ว่า
 ชั้น เพราะไม่มีความต่างกัน.

๕๑. อายตนะ ย่อมมี ๑๒ ประการ
 โดยความต่างกันแห่งทวาร ๖ และอารมณ์
 ก็มีจำนวนเท่านั้นเหมือนกัน. ธาตุมี ๑๘
 ประการ โดยปริยาย คือโดยลำดับแห่ง
 ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณที่อาศัย
 ทวารและอารมณ์ ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น ก็มี
 จำนวนเท่านั้นเหมือนกัน.

๑ ส. ม. จนนฺนฺติ ทิสฺสตี.

๒ ส. ม. ตตฺตกานเมวตี น ทิสฺสตี.

๒๕๖๑-๒๕๖๒-๒๕๖๓

นางสารรักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุนนาค)
 อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท, นายบำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

อธิบายภูมิ ๓

๕๒. ติสฺโส ภูมิโย อิมสฺสาติ
 ติฏฺมํ. ติฏฺมํเยว เตฏฺมิกํ. วตฺตติ
 เอตฺถ กมฺมํ ตพฺพิปาโก วาติ วฏฺฏํ.
 ตณฺหาติ กามตณฺหาทิวเสน ติวิธา
 ปฺน อพารมฺมณวเสน อฏฺจาสฺสวิธา
 อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนวเสน จตฺตปณฺดาส-
 วิธา อชฺฌตฺตติกาทิวเสน อฏฺจสฺสตาทา
 ๑ ตณฺหา. กสฺมา ปน อญฺเษสฺปิ
 ทุขฺเขตฺตสฺส สนฺเตสฺส ตณฺหาเยว สมฺมุทฺยติ
 วุตฺตทาติ. ปธานการณตฺตา.

กมฺมวิจิตฺตตฺตาเหตุภาเวน हि กมฺมสฺส
 สหายภาวูปคฺมเนน ๑ ทุขฺขวิจิตฺต-
 การณตฺตา^๑ ตณฺหา ทุขฺขสฺส วิเสส-
 การณนฺติ. มคฺโคติ^๒ นิโรธคํามินีปฺปฏิปทา-

๕๒. ภูมิของวัฏฏะนี้มี ๓ เพราะเหตุ นั้น
 วัฏฏะนี้ ชื่อว่ามีภูมิ ๓. ติฏมึนั้นเอง เป็น
 เตฏมึ. ที่ชื่อว่า วัฏฏะ เพราะอรรถ
 วิเคราะห์ว่า เป็นที่เป็นไปแห่งกรรมหรือ
 ผลของกรรมนั้น. ที่ชื่อว่า ตัณหา ได้แก่
 ตัณหามี ๓ อย่างคือมีกามตัณหาเป็นต้น
 มี ๑๘ อย่าง คืออารมณฺ์ ๖ มี ๕๔ อย่าง
 คือ อตีตารมณฺ์ อนาคตารมณฺ์ และ
 ปัจจุบันนารมณฺ์ และแยกเป็น ๑๐๘ อย่าง
 คือตัณหาภายใน และตัณหาภายนอกอีก.
 ถามว่า ก็เพราะเหตุไร เมื่อเหตุแห่งทุกข์
 แม้เหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ พระผู้มีพระภาค
 จึงตรัสเฉพาะตัณหาว่า สมุทัย. ตอบว่า
 เพราะเป็นเหตุที่เป็นประธาน.

ความจริง ตัณหา ชื่อว่าเป็นเหตุพิเศษแห่ง
 ทุกข์ เพราะเป็นเหตุตระการได้ด้วยทุกข์
 โดยเป็นเหตุแห่งความเป็นธรรมชาติ
 อันตระการไปด้วยกรรม และโดยเข้าถึง

^๑ ส. ม. ทุขฺขวิจิตฺตตฺตาการณตฺตา.

^๒ ส. ม. อิตฺสทฺโท น ทิสฺสติ.

^๓ ส. ทุขฺขนิโรธ....

นางสารรักษ์ประนาท (จำเริญสุข บุนนาค)

อุทิศส่วนกุศลให้หลวงสารรักษ์ประนาท, นายบำรุง บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

นาเมน วุตโต มคฺโค โลกุตฺตโร
มคฺโคติ มโตติ ปฺน มคฺคคฺคณฺโณ
โยเขตพฺพ.

ความเป็นสหายของกรรม. ที่ชื่อว่า มรรค
ได้แก่ โลกุตร์มรรค ที่ตรัสไว้โดย ชื่อว่า
นิโรธคามินีปฏิปทา ท่านเรียกว่า มรรค
เพราะเหตุนั้น พึงประกอบศัพท์ว่า มรรค
เพิ่มเข้าไปอีก.

อธิบายสังคหคาถา

๕๓. มคฺคยุตฺตา อฏฺฐงฺคิกวินิมุตฺตา
เสสา มคฺคสมฺปยุตฺตา ผลสฺสาทโย
ผลญฺจ สสมฺปยุตฺตุนฺติ เอเต จตุหิ
สจฺเจหิ วินิสฺสฎฺฐา วินิคฺคตา นิปฺปริยายโต.
ปฺริยายโต ปน อญฺญาตาวิหฺนุทฺริยนิทฺ-
เทเสปี มคฺคจฺคํ มคฺคปฺริยาปฺนุนฺติ
วุตฺตตฺตา ผลธฺมฺเมสุ สมฺมาทิกฺกุจฺฉาทีนํ
มคฺคสจฺเจ อิตฺเรสญฺจ มคฺคผลสมฺ-
ปยุตฺตานํ สงฺขารทฺทุกฺขสามญฺเณน
ทฺทุกฺขสจฺเจ สงฺคโห สกฺกา กาทฺตุ.

๕๓. ว่าโดยตรง ธรรมทั้งหลาย
เหล่านี้ คือ ธรรมทั้งหลายที่ประกอบกับ
มรรคจิต ได้แก่ สัมปยุตธรรมทั้งหลายมี
ผัสสเจตสิกเป็นต้น ที่ประกอบกับมรรคจิต
ซึ่งพ้นจากมรรคมองค์ ๘ ได้แก่ที่เหลือ
และผลจิต พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมออกแล้ว
คือออกจากสัจจะ ๔ ประการ. แต่ว่าโดย
อ้อม เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แม้ใน
นิเทศแห่งอัญญาตาวิหฺนุทฺริยว่า องค์มรรค
นับเนื่องกับมรรคจิต ดังนี้เป็นต้น ในบรรดา
ผลธรรมทั้งหลาย บัณฑิตจึงจะสามารถ
ทำการรวมองค์มรรคทั้งหลาย มีสัมมาทิฏฐิ
เป็นต้นลงในมรรคสัจ และรวมองค์มรรค
๗ ประการ มีสัมมาวายามะเป็นต้น นอกนี้
ที่ประกอบกับมรรคจิตและผลจิต ลงใน

๑ ส. ม. มโตติ.

คุณเจตสมบุรณ์ บุนนาค
อุทิศส่วนกุศลให้คุณแม่, คุณพร้อม-คุณป้อม บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

ทุกขสัจ โดยเป็นทุกขประจำสังขาร
เหมือนกัน.

เอวณฺหิ สติ สจฺจเทสฺสนายปิ สพฺพสฺสง-
คาหิกตา อุปฺปนฺนา โหติ. กสฺมา
ปเนเต ขนฺธาทโย พหุ ธมฺมา วุตฺตา.
ภควตาปี ตเถว เทสิตฺตฺตา. ภควตาปี
กสฺมา ตถา เทสิตาติ. ติวริสฺสฺตฺตานุคฺคหฺสฺส
อธิปฺเปตฺตฺตา. นามรูปตฺตฺทกฺกยสมฺมุพฺพหฺวเสณ
หิ ติกฺขณาติตฺติกฺขมฺพฺพินฺนุทฺริยวเสณ
สงฺขิตฺตมฺมุขฺมิวิตฺถารุจิวเสณ จ ติวริธา
สฺตฺตา.

ความจริง เมื่อมีการรวบรวมธรรมไว้
อย่างนั้น แม้สังขารก็ย่อมเกิดมี
การรวบรวมธรรมไว้ได้ทั้งหมด. ถ้ามว่า
ก็เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงกล่าว
ธรรมทั้งหลาย มีขันธเป็นต้นเหล่านี้
ไว้มากมาย. ตอบว่า เพราะแม้พระผู้มี-
พระภาคก็ทรงแสดงไว้อย่างนั้นเหมือนกัน.
ถ้ามว่า เพราะเหตุไร แม้พระผู้มีพระภาค
ก็ทรงแสดงไว้อย่างนั้น. ตอบว่า เพราะ
ทรงพระประสงค์จะอนุเคราะห์สัตว์ ๓
จำพวก. ความจริงเหล่าสัตว์มี ๓ จำพวก
คือเหล่าสัตว์ผู้ลุ่มหลงในนาม มีอินทรีย์
แก่กล้าและพอใจ ความย่อ จำพวก ๑
เหล่าสัตว์ผู้ลุ่มหลงในรูปมีอินทรีย์ยังไม่
แก่กล้านัก และพอใจความปานกลาง
จำพวก ๑ เหล่าสัตว์ผู้ลุ่มหลงในนาม
และรูปทั้งสองนั้น มีอินทรีย์อ่อน และ
พอใจความพิสดาร จำพวก ๑.

^๑ สี. ม. วุตตาดิ.

เตสุ นามสมมุพฺพหานํ ขนฺธคฺคหณํ
 นามสฺส ตตฺถ จตฺธา วิภตฺตตฺตา.
 รูปสมมุพฺพหานํ อายตฺนคฺคหณํ รูปสฺส^(๑)
 อหฺมคฺคหณํ วิภตฺตตฺตา. อหฺม-
 สมมุพฺพหานํ ธาตฺตคฺคหณํ อหฺมเยสมฺปิ
 ตตฺถ วิตฺถารโต วิภตฺตตฺตา. ตถา
 ติกฺขินฺหุริยานํ สงฺฆิตฺตรุจิกานญฺจ ขนฺธคฺ-
 คหณนฺติอาทิ โยเชตพฺพํ. ตมฺปเนตํ
 ติวริสมฺปิ ปวตฺตตินิวตฺติตฺตทฺภยเหตุวเสน
 ทิฏฺฐเมว อูปการาวหํ โน อญฺญถาติ
 สจฺจคฺคหณนฺติ ทฺฐจพฺพํ.

บรรดาเหล่าสัตว์ ๓ จำพวกนั้น เหล่าสัตว์
 จำพวกกลุ่มหลงในนาม จะกำหนดรู้ถึง
 ชั้นนี้ได้ ก็เพราะในชั้นเหล่านั้น พระผู้มี
 พระภาค ทรงจำแนกนามออกเป็น ๔
 ประการ (คือ เวทนาชั้น ๑ สัญญาชั้น
 ๑ สังขารชั้น ๑ วิญญาณชั้น ๑).
 เหล่าสัตว์จำพวกกลุ่มหลงในรูป จะกำหนดรู้
 ถึงอายตนะได้ เพราะในอายตนะทั้งหลาย
 เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกรูป
 เป็น ๑๑ ส่วน ทั้งกึ่ง (คือ ๑๐ ส่วนครึ่ง).
 เหล่าสัตว์จำพวกกลุ่มหลงในนามและรูป
 ทั้งสอง จะกำหนดรู้ถึงธาตุได้ เพราะใน
 ธาตุทั้งหลายเหล่านั้น พระผู้มีพระภาค
 ทรงจำแนกนามและรูปแม้ทั้งสองโดย
 พิสดาร. บัณฑิตพึงประกอบคำว่า
 เหล่าสัตว์ จำพวกมีอินทรีย์แก่กล้า และ
 เหล่าสัตว์จำพวกพอใจความย่อ จะ
 กำหนดรู้ถึงชั้นนี้ได้ ก็เหมือนกัน ดังนี้
 เป็นต้น. บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า
 ก็ศัพท์แม้ทั้ง ๓ นี้ นั้น ย่อมนำอุปการะ
 มาให้ทันตาเห็นทีเดียว ด้วยอำนาจ
 ทุกขสัจที่เป็นไปอยู่ นิโรธสัจที่ให้กลับและ

^๑ ส. ม. ตตฺถาติ ทิสฺสติ.

คุณเจตสมบุรณ์ บุนนาค

อุทิศส่วนกุศลให้คุณแม่และคุณพร้อม-คุณป้อม บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

เหตุแห่งทุกข์ซึ่งที่เป็นไปอยู่ (คือสมุทัยสังข)
เหตุแห่งนิโรธซึ่งที่ให้กลับ (คือมรรคสังข)
ทั้งสองนั้น ย่อมหามาอุปการะมาให้ โดย
ประการอื่นไม่ เพราะเหตุนี้แหละเหล่าสัตว์
จึงกำหนดรู้ถึงสังขจะ (คือ อริยสังข ๔
ประการ) ได้.

อิติ อภิธรรมมัตถวิภาวินี นาม
อภิธรรมมัตถสงคหคุณนายนาย
สมุจจยปริจเจทวคุณนายนานิภูจिता.

พรรณนาสมุจจยปริเฉท
แห่งฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ
ชื่ออภิธรรมมัตถวิภาวินี จบแล้ว
ด้วยประการฉะนี้.

คุณเจตสมบุรณ บุนนาค
อุทิศส่วนกุศลให้คุณแป๊ะ,คุณพร้อม-คุณป้อม บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

๔. ปัจจัยปริเฉท

๑. เยสํ สงฺขตฺตมฺมานํ
เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา
ตีวิกาตฺตมิเหทานิ
ปวกฺขามิ ยถารหํ.

๒. ปฏิจฺจสมฺปฺปาทนโย ปฏฺฐาน-
นโย เจติ ปจฺจยสงฺคโห ทฺวิโร
เวทิตฺตฺพโ.

๓. ตตฺถ ตพฺภาวภาวิภาวการ-
มตฺโตปฺลกฺขิตฺโต ปฏิจฺจสมฺปฺปาทนโย
ปฏฺฐานนโย ปน อาหจฺจ ปจฺจยภู-
จิติมารพฺภ ปวฺจฺจติ. อุภยมฺปน
โวมิสฺเสตฺตฺวา ปฺปญฺเจนฺติ อาจฺริยา.

๔. ปัจจัยปริเฉท

สังคหคาถา

๑. ธรรมทั้งหลายเหล่าใด เป็นปัจจัย
แก่สังขตธรรมทั้งหลายเหล่าใด โดย
ประการใด บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว
จำแนกธรรม อันเป็นปัจจัยแก่
สังขตธรรมนั้น ในที่นี้โดยประการ
นั้น ตามควร.

๒. พึงทราบปัจจัยสังคหะ ๒ อย่าง

๑. ปฏิจฺจสมฺปฺปาทนัย

๒. ปฏฺฐานนัย.

๓. บรรดานัยทั้ง ๒ อย่างนั้น
ปฏิจฺจสมฺปฺปาทนัย ท่านกำหนดด้วยมาตรฐานว่า
อาการคือสภาวะแห่งธรรม อันมีปกติเกิด
ด้วยสภาวะ แห่งปัจจัยธรรมนั้น ส่วนที่
ท่านเรียกว่า ปฏฺฐานนัย ก็โดยปรารภ
ความตั้งอยู่ คือปัจจัยที่เป็นไปต่างกัน.
แต่อาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนา ปัจจัย
ทั้ง ๒ ให้คลุกเคล้ากันไป.

คุณเจตสมบุรณฺ์ บุนนาค

อุทิศส่วนกุศลให้คุณแป๊ะ,คุณพร้อม-คุณป้อม บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

ปฏิจตุสมุปปาทนย

๔. ตตถ อวิชชาปัจจุยา สงฺขาร่า
 สงฺขารปัจจุยา วิญญานํ วิญญาน-
 ปัจจุยา นามรูปํ นามรูปปัจจุยา
 สฬายตน์ สฬายตนปัจจุยา ผสฺโส
 ผสฺสปัจจุยา เวทนา เวทนาปัจจุยา
 ตณฺหา ตณฺหาปัจจุยา อุปาทานํ
 อุปาทานปัจจุยา ภโว ภวปัจจุยา
 ชาติ ชาติปัจจุยา ชรามรณํ
 โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวณฺติ.
 เอวเมตสฺส เภวสฺสส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส
 สมฺภวโย โหตีติ อยเมตถ ปฏิจ-
 จสมุปปาทนโย.

ปฏิจตุสมุปปาทนัย

๕. ในปฏิจตุสมุปปาทนัยนั้น
๑. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
 สงฺขารจึงเกิดขึ้น
 ๒. เพราะสงฺขารเป็นปัจจัย
 วิญญานจึงเกิดขึ้น
 ๓. เพราะวิญญานเป็นปัจจัย
 นามรูปจึงเกิดขึ้น
 ๔. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย
 สฬายตนะจึงเกิดขึ้น
 ๕. เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
 ผัสสะจึงเกิดขึ้น
 ๖. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
 เวทนาจึงเกิดขึ้น
 ๗. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย
 ตณฺหาจึงเกิดขึ้น
 ๘. เพราะตณฺหาเป็นปัจจัย
 อุปาทานจึงเกิดขึ้น
 ๙. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
 ภพจึงเกิดขึ้น
 ๑๐. เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึง
 เกิดขึ้น

คุณเจตสมบูรณํ บุนนาค

อุทิศส่วนกุศลให้คุณแป๊ะ,คุณพร้อม-คุณป้อม บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

๑๑. เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะโสภะปริเทวะทุกขโทมนัส อุปายาส จึงเกิดขึ้น. กองทุกข์ทั้งหมดนี้ เกิดขึ้น โดยประการฉะนี้ และที่กล่าวนี้เป็น ปฏิจจสมุปปาหนัย ในอริการแห่ง ปัจจัยสังคหะนี้.

๕. ตตถ ตโย อทฺธา ทฺวาทสงฺคานิ วีสฺติ อาการฺา ติสฺนุธีจฺตฺสงฺเขปํ ตีณิ วฏฺฏานิ เทว มฺลานิ จ เวทิตพฺพานิ.

๕. ในปฏิจจสมุปปาหนัน พึงทราบ หัวข้อ ๗ อย่าง ดังนี้ คือ

- ๑. อัถธา มี ๓
- ๒. องคฺ มี ๑๒
- ๓. อาการ มี ๒๐
- ๔. สฺนธิ มี ๓
- ๕. สฺงฺเขป มี ๔
- ๖. วฏฺฏะ มี ๓
- ๗. มฺล มี ๒.

๖. กถํ ? อวิชฺชาสงฺขารํ อตีโต อทฺธา ชาติ ชรามรณํ อนาคติ อทฺธา มชฺฌเณ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาติ ตโย อทฺธา.

๖. ข้อนี้เป็นอย่างไร ?

อัถธา มี ๓ คือ

- ๑. อวิชชาและสังขารเป็นอดีตอัถธา
- ๒. ชาติชรามรณะเป็นอนาคตอัถธา
- ๓. ปฏิจจสมุปปาหน ๘ ข้อ ในท่ามกลาง เป็นปัจจุบันอัถธา.

คุณเจตสมบุรณ์ บุนนาค

อุทิศส่วนกุศลให้คุณแม่,คุณพร้อม-คุณป้อม บุนนาค และเจ้ากรรมนายเวร

๗. อวิชชา สงขารวิญญาน
นามรูป สฬายตน์ ผสฺโส เวทนา
ตณฺหา อุปาทานิ ภโว ชาติ
ชรามรณนฺติ ทฺวาทสงฺคานิ.

๗. องค์ มี ๑๒ คือ

๑. อวิชชา
๒. สังขาร
๓. วิญญาน
๔. นามรูป
๕. สฬายตนะ
๖. ผัสสะ
๗. เวทนา
๘. ตัณหา
๙. อุปาทาน
๑๐. ภพ
๑๑. ชาติ
๑๒. ชรามรณะ.

๘. โสกาทิวจัน ปเนตฺถ นิสฺสนฺท-
นิตฺถสฺสนิ^๑

๘. ก็ในปัจจุสมุปบาทนี้ คำว่า
โสกะเป็นต้น เป็นคำแสดงผลของชาติ
เป็นปัจจัยเท่านั้น (มิได้จัดเป็นองค์).

ประเภทของอาการสนธิ และสังเขป ในปัจจุสมุปบาท

๙. อวิชฺชาสงฺขารคฺคฺหณฺน ปเนตฺถ
ตณฺหฺอุปาทานภวปิ คฺคฺหิตา ภวฺนฺติ

๙. เพราะกระทำอธิบายว่า ก็ใน
ปัจจุสมุปบาทนี้ ด้วยการถือเอาอวิชชา

^๑ จ. ส. นิสฺสนฺทผลนิตฺถสฺสนิ.

ตถา ตณฺหุปาทานภวคฺคหณฺน ๑
อวิชฺชาสงฺขารา, ชาตฺติชฺรามรณคฺคหณฺน
๑ วิญฺญาณาทีผลปญฺจกเมว คหิตนฺติ
กตฺวา :

๑ สังขาร ๑ (อดีตเหตุ) ย่อมเป็นอันถือ
เอาแม่ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ ภพ ๑
อันหนึ่ง ด้วยการถือเอา ตัณหา ๑ อุปาทาน
๑ ภพ ๑ (ปัจจุบันเหตุ) ย่อมเป็นอันถือ
เอาอวิชชา ๑ สังขาร ๑ ด้วยการถือเอา
ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑ (ปัจจุบันผล
และอนาคตผล) ย่อมเป็นอันถือเอา
หมวดผล ๕ อย่าง มีวิญญาณเป็นต้น :

- ๑๐. อดีตเหตุ เหตุใด ปรุจ
- อิทานิ ผลปรุจกั
- อิทานิ เหตุใด ปรุจ
- อายตี ผลปรุจกนฺติ
- วีสติ อากาธา ติสฺนุธี จตุสฺสฺเซปา
- ๑ ภวนฺติ.

- ๑๐. จึงรวมเป็นอาการ ๒๐ คือ
- ๑. อดีตเหตุ มี ๕
- ๒. ปัจจุบันผล มี ๕
- ๓. ปัจจุบันเหตุ มี ๕
- ๔. อนาคตผล มี ๕

สนธิ มี ๓ คือ

- (๑. ระหว่างสังขารอดีตเหตุ กับ
วิญญาณปัจจุบันผล เป็นสมาธิ ๑
- ๒. ระหว่างเวทนาปัจจุบันผล
ตัณหาปัจจุบันเหตุ เป็นสนธิ ๑
- ๓. ระหว่างภพปัจจุบันเหตุกับ
ชาติอนาคตผล เป็นสนธิ ๑).

คุณเจียน ศาสตราจารย์
สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์

สังเขป มี ๔ คือ

- (๑. อวิชชาและสังขารอดีตเหตุ เป็นสังเขป ๑
 ๒. วิญญาณนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ปัจจุบัณผล เป็นสังเขป ๑
 ๓. ตัณหา อุปาทาน ภพปัจจุบัณเหตุ เป็นสังเขป ๑
 ๔. ชาติจราและมรณะ อนาคตผล เป็นสังเขป ๑).

๑๑. อวิชชาตณฺหุปาทานา จ กิเลสวฏฺฏี, กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโส สงฺขารา จ กมฺมวฏฺฏี, อุปฺปตฺติภวสงฺขาโต ภเวกเทโส อวเสสา จ วิปากวฏฺฏนฺติ ตีณิ วฏฺฏานิ.

๑๑. วัฏฏะ มี ๓ คือ

๑. อวิชชา ๑ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ ชื่อว่า กิเลสวัฏ.
 ๒. ส่วนหนึ่งของภพ ที่เรียกว่า กัมมภพ ๑ สังขาร ๑ ชื่อว่า กัมมวัฏ
 ๓. ส่วนหนึ่งของภพ ที่เรียกว่า อุปปตฺติภพ และปัจจุบัณสมุปบาทที่เหลือ ชื่อว่า วิปากวัฏ.

๑๒. อวิชชาตณฺหาวเสน เทว มุลานิ จ เวทิตพฺพานิ.

๑๒. พิงฺทราบมุล ๒ อย่าง คือ
 ๑. อวิชชา
 ๒. ตัณหา.

คุณเจียน ศาสตราจารย์

สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์

สังคหคาถา

๑๓. เตสเมว จ มุลานัน
 นิโรธเณ นิรุชฺฌมติ
 ชรามรณมฺจุฉาย
 ปิพิตานมภินฺหโส.
 อาสวานัน สมฺปปาทา
 อวิชฺชา จ ปวตฺตติ^๑
 วฏฺฏมาวทุสมิจฺเจว
 เตภูมิกมนาทิก.
 ปฏิจฺจสมฺปปาโทติ
 ปฏฺฐเปสิ มหามฺนิ.

๑๓. ก็เพราะมูลทั้งหลาย เหล่านั้นแหละ
 ดับไป วัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓
 จึงดับเพราะอาสวะเกิดขึ้น อวิชชา
 จึงเจริญขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ผู้ถูก
 ความสยบคือชราและมรณะเบียด-
 เบียดเนือง ๆ พระผู้เป็นมหารุณี
 จึงทรงตั้งวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิทั้ง
 ๓ หมุนเวียนไปไม่ขาดไม่มีจุดเริ่มต้น
 อย่างนี้ว่า เป็นปฏิจจสมฺปปาท
 ด้วยประการฉะนี้.

ปฏิฐานนย

๑๔. เหตุปัจจุโย อารมฺมณปัจจุโย
 อธิปติปัจจุโย อนนฺตรปัจจุโย สมนฺน-
 ตรปัจจุโย สหชาตปัจจุโย อญฺญมญฺญ-
 ปัจจุโย นิสฺสยปัจจุโย อุปนินิสฺสยปัจจุโย
 ปุเรชาตปัจจุโย ปจฺจชาตปัจจุโย
 อาเสวนปัจจุโย กมฺมปัจจุโย วิปาก-

ปฏิฐานนัย

๑๔. ในปัจจุยสังคหิภาคนี มี
 ปฏิฐานนัย ดังนี้ คือ
 ๑. เหตุปัจจุย ธรรมที่เป็นเหตุ
 ปัจจุย
 ๒. อารัมมณปัจจุย ธรรมที่เป็น
 อารมณปัจจุย

^๑ จ. สී. ปวตตติ.

คุณเจียน ศาสตราจารย์
 สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์

ปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรีย์ปัจจัย
 ฌานปัจจัย มคฺคปัจจัย สมฺปยุตฺต-
 ปัจจัย วิปฺยุตฺตปัจจัย อตฺถิปัจจัย
 นตฺถิปัจจัย วิตตปัจจัย อวิตตปัจจัย
 อยเมตฺถ ปฏฺจานนโย.

๓. อธิปัตติปัจจัย ธรรมที่เป็นอธิปัตติ
 ปัจจัย

๔. อนันตรปัจจัย ธรรมที่เป็น
 อนันตรปัจจัย

๕. สมนันตรปัจจัย ธรรมที่เป็น
 สมนันตรปัจจัย

๖. สหชาตปัจจัย ธรรมที่เป็น
 สหชาตปัจจัย

๗. อัญญมัญญปัจจัย ธรรมที่เป็น
 อัญญมัญญปัจจัย

๘. นิสสยปัจจัย ธรรมที่เป็น
 นิสสยปัจจัย

๙. อุปนิสสยปัจจัย ธรรมที่เป็น
 อุปนิสสยปัจจัย

๑๐. ปุเรชาตปัจจัย ธรรมที่เป็น
 ปุเรชาตปัจจัย

๑๑. ปัจจชาตปัจจัย ธรรมที่เป็น
 ปัจจชาตปัจจัย

๑๒. อาเสวนปัจจัย ธรรมที่เป็น
 อาเสวนปัจจัย

๑๓. กัมมปัจจัย ธรรมที่เป็นกัมม-
 ปัจจัย

๑๔. วิปากปัจจัย ธรรมที่เป็น
 วิปากปัจจัย

คุณเจียน ศาสตราจารย์วราวงค์

สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์วราวงค์

๑๕. อาหารปัจจัย ธรรมที่เป็น
อาหารปัจจัย
๑๖. อินทริยปัจจัย ธรรมที่เป็น
อินทริยปัจจัย
๑๗. ฌานปัจจัย ธรรมที่เป็นฌาน-
ปัจจัย
๑๘. มัคคปัจจัย ธรรมที่เป็น
มรรคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย ธรรมที่เป็น
สัมปยุตตปัจจัย
๒๐. วิปยุตตปัจจัย ธรรมที่เป็น
วิปยุตตปัจจัย
๒๑. อตฺติปัจจัย ธรรมที่เป็น
อตฺติปัจจัย
๒๒. นตฺติปัจจัย ธรรมที่เป็น
นตฺติปัจจัย
๒๓. วิคตปัจจัย ธรรมที่เป็น
วิคตปัจจัย
๒๔. อวิคตปัจจัย ธรรมที่เป็น
อวิคตปัจจัย.

คุณเจียน ศาสตราจารย์
สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์

สังคหคาถา

๑๕. ตตฺถ

ฉฐา นามนฺตุ นามสฺส

ปญฺจฐา นามรูปิณี

เอกฐา ปุณฺ รุปสฺส

รูปิ นามสฺส เจกฐา.

ปญฺจตฺตติ นามรูปานิ

นามสฺส ทฺวิธา ทฺวยิ

ทฺวยสฺส นวธา เจติ

ฉพฺพิธา ปจฺจยา กถิ.

๑๕. ในปฏิฐานนัยเหล่านั้น ปัจจัย
ทั้งหลาย มี ๖ อย่าง คือ

๑. นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖ ปัจจัย

๒. นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๕

ปัจจัย

๓. นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑ ปัจจัย

๔. รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑ ปัจจัย

๕. บัญญัติและนามรูปเป็นปัจจัย

แก่นาม ๒ ปัจจัย

๖. นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป ๙

ปัจจัย ข้อนี้มีอธิบายอย่างไร.

นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖ ปัจจัย

๑๖. อนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมา ปจฺจบุปฺปนฺนานิ จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมานิ อนนฺตรสมนฺนฺตรนตฺติวิตฺตวเสน,
ปุริมานิ ชวฺวานิ ปจฺจิมานิ ชวฺวานิ
อาเสวฺนวเสน, สหชาตา จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมา อญฺญมญฺญิ สมฺปยุตฺตวเสนติ
จ ฉฐา นามิ นามสฺสเสว ปจฺจโย
โหติ.

๑๖. นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖
ปัจจัย คือ

จิตและเจตสิกธรรมที่ดับไปแล้ว
โดยลำดับ เป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิก-
ธรรม ที่เป็นปัจจุบันด้วยอำนาจ

๑. อนันตรปัจจัย

๒. สมนันตรปัจจัย

๓. นัตถิปัจจัย

๔. วิคตปัจจัย

คุณเขียน ศาสด์ชวาลวงศ์

สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสด์ชวาลวงศ์

ชวณจิตดวงก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่
ชวณจิตดวงหลัง ๆ ด้วยอำนาจ
อาเสวนปัจจัย จิตและเจตสิกกรรม
ที่เกิดพร้อมกัน เป็นปัจจัยแก่กันและ
กัน ด้วยอำนาจสัมปยุตตปัจจัย.

นามเป็นปัจจัยแก่นามรูปมี ๕ ปัจจัย

๑๗. เหตุชุฌมานังคมคฺคฺงฺคานิ
สหชาตานิ นามรูปานํ เหตุวาทิวเสน,
สหชาตา เจตนา สหชาตานิ นาม-
รูปานํ นานากฺขณิกา เจตนา กมฺมา-
ภินิพฺพตฺตานิ นามรูปานํ กมฺมวเสน
วิปากกฺขณฺธา อญฺญมมฺญณํ สหชาต-
รูปานญฺจ^๑ วิปากวเสนติ จ ปญฺจธา
นามํ นามรูปานํ ปจฺจโย โหติ.

๑๗. นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี
๕ ปัจจัย คือเหตุองค์ฌานและองค์มรรค
เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วย
อำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้น คือ

๑. เหตุปัจจัย
๒. ฌานปัจจัย
๓. มัคคปัจจัย

๔. เจตนาที่เกิดพร้อมกัน เป็น
ปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน และ
นานากษณิกเจตนา เป็นปัจจัยแก่นามรูป
ที่บังเกิดเพราะกรรม ด้วยอำนาจกัมม-
ปัจจัย.

๕. วิปากขันธเป็นปัจจัยแก่สหชาตรูป
กะกันและกัน ด้วยอำนาจวิปากปัจจัย.

^๑ ก. สหชาตานิ นามรูปานนฺติ ทิสฺสติ.

คุณเจียน ศาสตราจารย์

สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์

นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑ ปัจจัย

๑๘. ปัจจชาตาทา จิตตเจตสิกกา
ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส
ปัจจชาตวเสเนติ เอกธาว นามํ
รูปสฺส ปจฺจโย โหติ.

๑๘. นามเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี
๑ ปัจจัย คือ
จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดภายหลัง
เป็นปัจจัย แก่กายนี้ที่เกิดก่อน ด้วยอำนาจ
ปัจจชาตปัจจัย.

รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑ ปัจจัย

๑๙. ฉ วตฺถุนิ ปวตฺติยํ สตฺตุนฺนิ
วิญญานธาตุนํ ปญฺจาลมฺพนานิ จ
ปญฺจวิญญานวีวิธียา ปุเรชาตวเสเนติ
เอกธาว รูปํ นามสฺส ปจฺจโย โหติ.

๑๙. รูปเป็นปัจจัยแก่นามมี ๑
ปัจจัย คือ
วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญานธาตุ ๗
และอารมณ์ทั้ง ๕ เป็นปัจจัยแก่ปัญญา-
วิญญานวิถิจิตในประวัติศาสตร์ด้วยอำนาจ
ปุเรชาตปัจจัย.

**บัญญัติและนามรูปเป็นปัจจัย แก่นาม
มี ๒ ปัจจัย**

๒๐. อารมฺมณวเสน อุปนิสฺสย-
วเสเนติ จ ทฺวิธา ปญฺญตฺตินามรูปานิ
นามสฺสเสว ปจฺจยา โหนฺติ.

๒๐. บัญญัติและนามรูป เป็น
ปัจจัย แก่นามมี ๒ ปัจจัย คือ
๑. อารมมณปัจจัย
๒. อุปนิสสยปัจจัย.

คุณเจียน ศาสตราจารย์
สร้างถวายเป็นพระราชกุศลแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
และอุทิศส่วนกุศลแก่ พระดิเรก ศาสตราจารย์

**อาร์มมณปัจจัยและ
อุปนิสสยปัจจัย**

๒๑. ตตถ รุปาทิวเสน จพุทธิ-
มอลมพณิ.

๒๑. ในอาร์มมณปัจจัยเหล่านั้น
อาร์มมณมี ๖ อย่าง คือ มีรูปารมณเป็นต้น.

๒๒. อุปนิสสโย ปน ติวโร โหติ
อาร์มมณุปนิสสโย อนนตรูปนิสสโย
ปกตูปนิสสโย จ.

๒๒. ส่วนอุปนิสสยปัจจัย มี ๓
อย่าง คือ

- ๑. อาร์มมณุปนิสสยปัจจัย
- ๒. อนันตรูปนิสสยปัจจัย
- ๓. ปกตูปนิสสยปัจจัย.

อาร์มมณุปนิสสยปัจจัย

๒๓. ตตถ อาลมพนเมว ครุกต-
มารมมณุปนิสสโย.

๒๓. บรรดาอาร์มมณุปนิสสยปัจจัย
ทั้ง ๓ นั้น อาร์มมณนั่นเองที่จิตและเจตสิก-
กรรม ทำให้หนักหน่วง ชื่อว่า อาร์มมณุป-
นิสสยปัจจัย.

อนันตรูปนิสสยปัจจัย

๒๔. อนนตฺรนิรุตฺธา จิตฺตเจตสิกกา
ธมฺมา อนนตฺรูปนิสสโย.

๒๔. จิตและเจตสิกกรรมที่ดับลงไป
โดยลำดับชื่อว่า อนันตรูปนิสสยปัจจัย.

คุณเพียร พงษ์รอดและครอบครัว ลูก ๆ ทุก ๆ คน
อุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายผ่าน-นางผิว อวทานนท์

ปกตูปนิสสยปัจจัย

๒๕. ราคาทโย ปน ธมฺมา
สทฺธาทโย ๑ สุขทุกขํ ปุคฺคโล คือ
โภชนมฺตุ เสนาสนญฺจ ยถารห-
มชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา ๑ กุสลาทิ-
ธมฺมานํ กมฺมวิปากานนฺติ ๑ พหุธา
โหติ ปกตูปนิสฺสโย.

๒๕. ปกตูปนิสสยปัจจัยมีมากอย่าง

๑. ธรรมทั้งหลายมีราคาเป็นต้น
๒. ธรรมทั้งหลายมีสัทธาเป็นต้น
๓. สุขทุกข์
๔. บุคคล
๕. โภชนะและอุตุ

๖. เสนาสนะ เป็นปัจจัยแก่ธรรม
มีกุศลเป็นต้น และแก่กรรมวิบากทั้งภายใน
และภายนอกได้ตามควร.

นามรูปเป็นปัจจัยแก่นามรูป มี ๙ ปัจจัย

๒๖. อธิปฺติสฺหชาตอณฺณมณฺณ-
นิสฺสยาหารินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตุตฺถิอวิต-
วเสเนติ ยถารหํ นวธา นามรูปานิ
นามรูปานํ ปจฺจยา โหณฺติ.^๑

๒๖. นามรูปเป็นปัจจัย แก่นาม
รูปมี ๙ ปัจจัย คือ

๑. อธิปติปัจจัย
๒. สหชาติปัจจัย
๓. อัญญมัญญญปัจจัย
๔. นิสสยปัจจัย
๕. อาหารปัจจัย
๖. อินทริยปัจจัย
๗. วิပ္พยุตตปัจจัย

^๑ อ. ภาวนติ.

๘. อัตติปัจจัย

๙. อวิคตปัจจัย

อธิปัตติปัจจัย

๒๗. ตตฺถ คฺรฺกตฺมาลฺมฺพน-
มาลฺมฺมณฺณาธิปัตติวเสน นามานํ
สหชาตาทิปติ จตฺพุทฺธิโรปิ สหชาตาทิ-
ปัตติวเสน สหชาตานิ นามรูปานนฺติ
จ ทฺวิโร โหติ อธิปัตติปัจจโย.

๒๗. ในบรรดา ปัจจัยเหล่านั้น
อธิปัตติปัจจัย มี ๒ คือ

๑. อารมณฺ์ที่ทำให้หนักหน่วง
เป็นปัจจัยแก่นามด้วยอำนาจอารมณ์ณา-
ธิปัตติปัจจัย

๒. สหชาตาทิปติ ๔ อย่าง เป็น
ปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน ด้วย
สามารถเป็นสหชาตาทิปติปัจจัย.

สหชาตปัจจัย

๒๘. จิตฺตเจตฺตสิกา ธมฺมา
อณฺุณมณฺุณํ สหชาตฺรूपานณฺุจ
มหาภูตา อณฺุณมณฺุณํ อูปาทา-
รूपานณฺุจ ปฏิสนฺุทธิกฺขณฺุณ วตฺตฺตฺวิปากา
อณฺุณมณฺุณนฺติ จ ติวโร โหติ
สหชาตปัจจโย.

๒๘. สหชาตปัจจัย มี ๓ อย่าง คือ
๑. จิตและเจตสิกธรรมเป็นปัจจัย
แก่กันและกันและแก่สหชาตรูป

๒. มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน และแก่อุปาทายรูป

๓. ในปฏิสนธิขณะ หทัยัตถุและ
วิปากนามขันธ์ทั้ง ๔ เป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน.

คุณเพียร พงษ์รอดและครอบครัว ลูก ๆ ทุก ๆ คน
อุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายผ่าน-นางผิว อวทานนท์

อัญญมัญญปัจจัย

๒๙. จิตตเจตสิกกา ธมฺมา อญฺญ-
มญฺญํ มหาภูตา อญฺญมญฺญํ ปฏิสนธิก-
ขณฺเ วตฺถวิปากา อญฺญมญฺญนฺติ ๑
ติวโร โหติ อญฺญมญฺญปจฺจโย.

๒๙. อัญญมัญญปัจจัย มี ๓ อย่างคือ

๑. จิตและเจตสิกธรรมเป็นปัจจัย
แก่กันและกัน
๒. มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน
๓. ในปฏิสนธิขณะ หทัยวัตถุ
และวิปากนามขันธ์ทั้ง ๔ เป็นปัจจัยแก่กัน
และกัน.

นิสสยปัจจัย

๓๐. จิตตเจตสิกกา ธมฺมา อญฺญ-
มญฺญํ สหชาตฺรूपานญฺจ มหาภูตา
อญฺญมญฺญํ อูปาทาฐูปานญฺจ ๒
วตฺถุนิ สตฺตุนฺนํ วิญญาณธาตุนนฺติ
๑ ติวโร โหติ นิสฺสยปจฺจโย.

๓๐. นิสสยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ

๑. จิตและเจตสิกธรรมเป็นปัจจัย
แก่กันและกัน และแก่สหชาตฺรูป
๒. มหาภูตรูปเป็นปัจจัย แก่กัน
และกัน และแก่อูปาทายรูป
๓. วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ-
ธาตฺ ๗.

อาหารปัจจัย

๓๑. กวพิงฺกาโร อหาโร อิมสฺส
กายสฺส อรูปิโน อหารา สหชาตานิ

๓๑. อาหารปัจจัยมี ๒ อย่าง คือ

๑. กวพิงการาหาร เป็นปัจจัยแก่

คุณเพียร พงษ์รอดและครอบครัว ลูก ๆ ทุก ๆ คน
อุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายผ่าน-นางมิ่ง อวทานนธ์

นามรูปานนฺติ ๑ ทวิโร โหติ กายนี้
อาหารปัจจุโย.

๒. อาหารที่มีไชรูป เป็นปัจจัยแก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน.

อินทริยปัจจัย

๓๒. ปญฺจ ปสาทา ปญฺจนํ
วิญญานานํ ชีวิตินฺทริยํ^๑ อฺพาทินนกรู-
ปานํ อรูปินอ อินฺทริยา สหชาตานํ
นามรูปานนฺติ ๑ ตวิโร โหติ อินฺทริย-
ปัจจุโย.

๓๒. อินทริยปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ
๑. ปสาทรูป & เป็นปัจจัยแก่
ปัญจวิญญาน
๒. ชีวิตินทริย์ เป็นปัจจัยแก่
อฺพาทินนกรูป
๓. อินทริย์ที่มีไชรูป เป็นปัจจัย
แก่นามรูปที่เกิดพร้อมกัน.

วิปยุตตปัจจัย

๓๓. โลกุกนฺติกฺขณฺเณ วตฺถุ วิปากานํ
สหชาตวเสน, จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา
สหชาตรูปานํ สหชาตวเสน, ปจฺจชาตาด
จิตฺตเจตสิกกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส
กายสฺส ปจฺจชาตวเสน, ๑ วตฺถุณิ
ปวตฺตียํ สตฺตุนํ วิญญานธาตุนํ
ปุเรชาตวเสนติ ๑ ตวิโร โหติ
วิปยุตฺตปัจจุโย.

๓๓. วิปยุตตปัจจัยมี ๓ อย่าง คือ
๑. ในขณะที่หยั่งลงสู่ปฏิสนธิหทัย-
วัตถุเป็นปัจจัยแก่วิปากนามขันธ์ ๔ และ
จิตเจตสิกธรรม เป็นปัจจัยแก่สหชาตรูป
ด้วยสามารถแห่งสหชาตวิปยุตตปัจจัย
๒. จิตและเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้น
ภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ ที่เกิดก่อน
ด้วยสามารถแห่งปัจจชาตวิปยุตตปัจจัย

^๑ ๑. รูปชีวิตินทริย์.

คุณเพียร พงษ์รอดและครอบครัว ลูก ๆ ทุก ๆ คน
อุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายผ่าน-นางผิว อวทำนนท์

๓. ในปวัตติกาล วัตถุ ๖ เป็นปัจจัยแก่วินยญาณธาตุ ๗ ด้วยสามารถแห่งปุเรชาติวิปยุตตปัจจัย.

อรรถปัจจัย

๓๔. สหชาติ ปุเรชาติ

ปัจฉาชาติตมฺจ สพฺพภา

กฺวพิงฺกาโร อหาโร

รูปชีวิติมิจฺจนฺติ

ปญฺจวิโร โหติ อตฺถิปจฺจโย ตถา ทังปวง

อวิคตปจฺจโย.

๓๔. อรรถปัจจัยมี ๕ อย่าง คือ

๑. สหชาติปัจจัย

๒. ปุเรชาติปัจจัย

๓. ปัจฉาชาติปัจจัย โดยประการ

๔. อาหารปัจจัยที่เป็นกฺวพิงการา-
หาร

๕. อินทริยปัจจัยที่เป็นรูปชีวิตินทริย.

อวิคตปัจจัย

อวิคตปัจจัยก็มี ๕ เหมือนกัน

๑. สหชาติปัจจัย

๒. ปุเรชาติปัจจัย

๓. ปัจฉาชาติปัจจัย

๔. อาหารปัจจัยที่เป็นกฺวพิงการา-
หาร

๕. อินทริยปัจจัยที่เป็นรูปชีวิตินทริย.

คุณเพียร พงษ์รอดและครอบครัว ลูก ๆ ทุก ๆ คน
อุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายผ่าน-นางผิว อวทานนท์

นิคม

๓๕. อาลมฺพนฺุปนิสฺสยกมฺมตฺถิ-
ปจฺจเยสุ ๑ สฺพฺเพปิ ปจฺจยา สมิธานํ
คจฺจนฺติ.

๓๖. สหชาตฺรูปนฺติ ปเนตฺถ
สฺพฺพตฺถาปี^๑ ปวตฺเต จิตฺตสมฺภูจฺานานํ,
ปฏฺิสนฺธิยํ กตฺตตฺตารุปานญจ วเสน
ทฺวิธํ โหตีตี เวทิตฺพฺพํ.

๓๕. ปัจจัยทั้งหมด ย่อมประชุมลงใน
อารัมมณปัจจัย ๑ อุปนิสสยปัจจัย ๑
กัมมปัจจัย ๑ อตฺธิปัจจัย ๑.

๓๖. ก็ในปฏิฐานนัยนี้ คำว่า
สหชาตฺรูป พึงทราบว่ แม้โดยประการ
ทั้งปวงมี ๒ อย่าง คือ

- ๑. ในปวัตติกาล เป็นปัจจัยแก่
จิตตสมฺภูจฺานิกฺรูป
- ๒. ในปฏฺิสนฺธิกาล เป็นปัจจัยแก่
กตฺตตฺตารุป.

สังคหคาถา

๓๗. อิติ เตกาลิกา ธมฺมา
กาลมฺตฺตา ๑ สมฺภวา
อชฺฌตฺตญจ พหิทฺธา ๑
สงฺขตาสงฺขตา ตถา.
ปญฺจตฺติตฺนามรฺูปานํ
วเสน ตฺวิธา จิตฺตา
ปจฺจยา นาม ปญฺจฺานเ
จตฺวีสฺติ สฺพฺพตฺถา.

๓๗. ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า ปัจจัยใน
ปฏิฐานนัย โดยประการทั้งปวงมี
๒๔ คือ ธรรมที่เป็นไปในกาล ๓
๑ ที่พ้นจากกาล ๑ เป็นภายใน
๑ เป็นภายนอก ๑ เป็นสังขตะ
๑ เป็นอสังขตะ ๑ ตามกำเนิด
หรือมี ๓ อย่างเหมือนกัน คือ
เป็นบัญญัติ ๑ นาม ๑ รูป ๑.

^๑จ. สพฺพตฺถาปี.

คุณเพียร พงษ์รอดและครอบครัว ลูก ๆ ทุก ๆ คน
อุทิศส่วนกุศลให้แก่ นายผ่าน-นางผิว อวทานนท์

๓๘. ตตถ รูปธมฺมา รูปกฺขนฺโธ^๑
 จิตฺตเจตสิกสงฺขาตา จตฺตารโ อรูปิโน
 ขนฺธา นิพฺพานญฺเจติ ปญฺจวิธํ
 อรูปฺนฺติ ๑ นามนฺติ ๑ ปุจฺจติ.

๓๘. ในบรรดาบัญญัติ นามและ
 รูปเหล่านั้น

๑. รูปธรรมทั้งหลายชื่อว่ารูปชั้นรั
๒. ชั้นรัที่มีไซรูป ๔ กล่าวคือ จิต
 เจตสิกและนิพพาน ๑ รวมเป็น ๕ อย่าง
 เรียกว่า อรูป และเรียกว่า นาม.

ปญฺจตฺติเกท

๓๙. ตโต อวเสสา ปญฺจตฺติ
 สาท^๒ ปน ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺจตฺติ
 ปญฺญาปนโต ปญฺจตฺตีสฺติ ๑ ทฺวิธา
 โหติ.

ประเภทแห่งบัญญัติ

๓๙. ธรรมที่เหลือจากรูปอรูปและ
 นามนั้น จึงชื่อว่า บัญญัติ ก็บัญญัตินั้น
 มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปัญญาปิยัตตบัญญัติ
๒. ปัญญาปนโตบัญญัติ.

ปัญญาปิยัตตบัญญัติ

๔๐. กถํ ? ตํตํภูตปริณามการ-
 มฺปาทาย ตถา ตถา ปญฺจตฺตา
 ภูมิปพฺพตาทิกา, สมฺภการสนฺนิเวสการ-

๔๐. บัญญัติ ๒ อย่างนั้น เป็น
 อย่างไร? ธรรมชาติที่ชาวโลกบัญญัติว่า
 แผ่นดิน และภูเขาเป็นต้น โดยประการ

^๑ จ. รูปกฺขนฺโธว.

^๒ จ. สาทิ สทฺโท น ทิสฺสติ.

มุปาทาย รตสกุฎาทิกา^๑ ขนธปญจก-
มุปาทาย บุริสบุคคลาทิกา จนุทา-
วภูฏนาทิกมุปาทาย ทิสากาลาทิกา
อสมมุฎฐากการมุปาทาย กุปคฺหาทิกา
ตตฺกฏตนิमितฺตํ ภาวนาวิเสสญฺโจปาทาย
กสิณนิमितฺตาทิกา เจติ เอวมาทิภทา^๒
ปน ปรมตฺถโต อวิชฺชมานาปิ อตฺถจ-
ฉายากาเรน จิตฺตฺบุปาทานมลาสมฺพนฺภูตา
ตํ ตํ อฺปาทาย อฺปนินฺธาย การณํ กตฺวา
ตถา ตถา ปริกฺขปิยมานา สงฺขายติ
สมณฺณายติ โวหริยติ ปญฺญาปิยตีติ
ปญฺณตฺตีติ ปฺจฺจจติ. อยฺม^๓ ปญฺญา-
ปิยตฺตา ปญฺณตฺติ นาม.

นั้น ๆ เพราะอาศัยอาการแปรปรวน
ของภุตรูปนั้น ๆ ธรรมชาติที่ชาวโลก
บัญญัติเรียกชื่อว่า รต และเกวียนเป็นต้น
เพราะอาศัยอาการประชุมแห่งองค์ต่าง ๆ
ธรรมชาติที่ชาวโลกบัญญัติว่าเป็นบุรุษ
และบุคคลเป็นต้นเพราะอาศัยการประชุม
แห่งขันธ์ ๕ ธรรมชาติที่ชาวโลกบัญญัติ
ว่าเป็นทิส และกาลเวลาเป็นต้น เพราะ
อาศัยความหมุนเวียนของดวงจันทร์
เป็นต้น ธรรมชาติที่ชาวโลกบัญญัติว่า
เป็นหลุมและถ้ำเป็นต้น เพราะอาศัยอาการที่
ไม่กระทบกัน ธรรมชาติที่ชาวโลกบัญญัติ
ว่าเป็นนิमितของกสิณเป็นต้น เพราะ
อาศัยนิमितของ ภูตกสิณนั้น ๆ และความ
ต่างแห่งการภาวนา ก็คำว่า บัญญัติมี
ประเภทอย่างนี้เป็นต้น แม้ไม่มีอยู่โดย
ปรมาตฺถ แต่ก็เป็นอารมณ์ของจิตตฺบุปาท
โดยอาการเป็นเงาแห่งอรรถ เพราะอาศัย
ซึ่งการเทียบเคียงวัตถุ และอารมณ์นั้น ๆ
กระทำให้เป็นเหตุกำหนด โดยประการ

^๑ ฉ. เคนรตสกุฎาทิกา.

^๒ ฉ. เอวมาทิปฺปาทา.

^๓ ฉ. เอตฺถนฺตเร ปญฺณตฺตีติ ปาโจ ทิสฺสตี.

นั้น ๆ ขึ้น ย่อมตั้งชื่อเรียกขาน ร้องเรียก
แต่งตั้งขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า
บัญญัติ. นี้ชื่อว่า บัญญาปิยัตตاتبัญญัติ.

บัญญัติปนโตบัญญัติ

๔๑. ปญญาปนโต ปญญตติ ปน
นามนามกมฺมาทีนาคเณน ปริทีปีตา, สา
วิชฺชมานปญญตติ อวิชฺชมานปญญตติ
วิชฺชมาเนน อวิชฺชมานปญญตติ,
อวิชฺชมาเนน วิชฺชมานปญญตติ,
วิชฺชมาเนน วิชฺชมานปญญตติ อวิชฺช -
มาเนน อวิชฺชมานปญญตติ เจติ
ฉพุพิธา โหติ.

๔๑. ส่วนบัญญัติปนโตบัญญัติ
ท่านแสดงกำหนดไว้โดยชื่อว่า นามและ
นามกรรมเป็นต้นมี ๖ อย่าง คือ
๑. วิชชมานบัญญัติ คือบัญญัติ
สิ่งที่มี
๒. อวิชชมานบัญญัติ คือบัญญัติ
สิ่งที่ไม่มี
๓. วิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ
คือบัญญัติสิ่งที่มีกับสิ่งที่ไม่มี
๔. อวิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ
คือบัญญัติสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งที่มี
๕. วิชชมาเนนวิชชมานบัญญัติ
คือบัญญัติสิ่งที่มีกับสิ่งที่มี
๖. อวิชชมาเนนอวิชชมานบัญญัติ
คือบัญญัติสิ่งที่ไม่มีกับสิ่งไม่มี.

คุณสดับ สุวคนธ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สายั ปรุณตติ วิณุณเยยยา
โลกสงเกตนิมิตตาติ.

ความหวนระลึกถึงบัญญัติใด บัญญัติ
นั้น บุคคลทั้งหลายกำหนดหมายรู้
ตามความสังเกต ของชาวโลกแล.

ฉติ อภิธมุตตตงคเห
ปจจยสงคหวิภาโค นาม อฏจโม
ปริจเจโท.

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปัจจยสังคหวิภาค
ในอภิธรรมมัตถสังคหะ
จบแล้วด้วยประการฉะนี้.

๘. ปัจจัยประจุเจตทวณฺณา

๘. พรรณนาปัจจัยปริเฉท

อธิบายสังคหคาถา

๑. อิทานิ ยถาวุตตนามรูปธมฺมานิ
ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏฺจานนยวเสน ปจฺจเย
ทสฺเสตฺถิ **เยสฺสนุตฺตอทิมาทรุทฺธิ. เยสฺ**
ปจฺจเยหิ **สงฺขตตฺตฺตา สงฺขตฺตานํ**
ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ **เย** ปจฺจยธมฺมา
ยถา **เยนากาเรน ปจฺจยา จิตฺติยา**
อุปฺปตฺติยา **จ** อุปการกา **ตํ วิภาคํ**
เตสฺสิ **ปจฺจยุปฺปนฺนํ เตสฺสิ. ปจฺจยानํ**
ตสฺส **จ** ปจฺจยาการสฺส **ปภาทํ อิห**
อิมสฺสมี **สมฺมุจฺยสงฺคหานนฺตเร จานเ**
ยถารุทฺธิ **ตํตํปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเม ๑**ปติ
ตํตํปจฺจยानํ **ตํตํปจฺจยภาวาการานุรูปิ**
อิทานิ **ปวกฺขามีติ โยชนา.**

๑. บัดนี้ ท่านอาจารย์ เพื่อจะ
แสดงปัจจัยธรรม ของนามรูปตามที่กล่าว
แล้ว ด้วยอำนาจปฏิจจสมุปาทนัยและ
ปฏิฐานนัย จึงเริ่มคำมีอาทิว่า ซึ่งเป็นปัจจัย
แก่สังขตธรรมเหล่าใด. มีคำประกอบ
ความว่า ธรรมคือปัจจัยเหล่าใด เป็นปัจจัย
คือเป็นตัวทำอุปการะแก่ความดำรงอยู่
และความอุบัติแห่งธรรม ที่ชื่อว่าสังขตะ
เพราะอันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง ได้แก่
ธรรมอันเกิดขึ้นด้วยปัจจัยเหล่าใด โดย
ประการใด คือโดยอาการใด ข้าพเจ้าจัก
กล่าววิภาคนั้น คือประเภทของธรรม
จำพวกเกิดขึ้นด้วยปัจจัยนั้น ๑ ประเภท
ของปัจจัยเหล่านั้น ๑ ประเภทของอาการ
ที่เป็นปัจจัยนั้น ๑ ในที่นี้ คือในฐานะอัน
เป็นลำดับแห่งสมุจฺยสังคหะนี้ ตามสมควร
คือสมควรแก่อาการ คือภาวะที่ปัจจัยนั้น ๆ
เป็นปัจจัยนั้น ๆ เฉพาะจำพวกธรรมอัน
เกิดขึ้นด้วยปัจจัยนั้น ๆ ในบัดนี้.

^๑ ส. ม. สติ.

๒. ตตฺถ ปัจฺยสามคฺคิ ปฏิจฺจสมฺมุตฺตวา คณฺฐวา ผลานมฺปฺปาโท เอตฺตสมฺมาติ ปฏิจฺจสมฺปปาโท ปัจฺจโย^๑ นานปฺปการานิ จานานิ ปฺจฺยยา เอตฺตภาติอาทินา ปฏฺจจฺจํ อนนฺตฺนยสมฺนฺตปฏฺจจฺจนฺมหาปกรณํ. ตตฺถ เทสิตฺนโย ปฏฺจจฺจนฺนโย.

๓. ตตฺถภาติ เตสุ ทฺวิสุ นเยสุ. ตสุส ปฺจฺยจรมฺมสุส ภาเวน ภวนฺสิลฺลสุส ภาโว ตพฺภาวภาวิภาโว. โสเยว อาการมตฺตํ เดน อฺปลกฺขิตฺโต ตพฺภาวฯเปฯ ลกฺขิตฺโต. เอเตเนว ตทภาวภาวิภาวาการมตฺโตปลกฺขิตฺตาปี อตฺตโต ทสุสิตา โหติ. อนฺวयพฺยติเรกวเสน นิ ปฺจฺยจลฺกขณํ ทสุสิตพฺพํ. เตนาห ภควา อิมสฺมิมิ สติ อิทํ โหติ อิมสฺสุปฺปาทา

๒. วิวินิจฉัยในคำว่า ปฏิจจสมุปปาทนัย เป็นต้นนั้นดังต่อไปนี้ ธรรมที่ชื่อว่า ปฏิจจสมุปปาท ด้วยอรรถว่า เป็นแดนอาศัยความพร้อมพร้อมแห่งปัจจัย ถึงพร้อมแล้ว เกิดผลทั้งหลายขึ้น ได้แก่ ตัวปัจจัย. ปกรณ์อันชื่อว่าปฏฐาน ด้วยอรรถเป็นต้นว่า เป็นที่มีฐาน คือปัจจัยมีประการต่าง ๆ ได้แก่มหาปกรณ์อันตนนยปฏฐาน และมหาปกรณ์สมันตปฏฐาน. นัยอันพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงไว้ในปกรณ์ปฏฐานนั้น ชื่อว่าปฏฐานนัย.

๓. คำว่า บรรดานัยทั้ง ๒ อย่างนั้น ได้แก่ บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น. ความเกิดมีแห่งผลซึ่งมีปกติ โดยความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้น ชื่อว่า ตพฺภาวภาวิภาโว. เพียงอาการคือความเกิดมีแห่งผลซึ่งมีเป็นปกติ โดยความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้น. นัยที่ท่านกำหนดแน่นอน โดยเพียงอาการคือความเกิดมีแห่งผล ซึ่งมีเป็นปกติ โดยความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้น ชื่อว่า

^๑ ส. ม. ปัจจยกาโร.

^๒ กิสมิณฺจึ โปตฺตเกตทพฺภาวภาวการอิตฺยปี ทิสฺสติ.

อิทมุப்புชชติ อิมสุมี อสติ อิทำ น
โหติ อิมสุส นิโรธา อิทำ นิรุชฌตีติ.

ด้วยบทว่า ตพฺภาวภาวิภาวการมตโต-
ปลกฺขิตตาปี นั้นแล โดยใจความ ย่อม
เป็นอันท่านแสดง แม้ความที่นัยที่ท่าน
กำหนดแน่นอน โดยเพียงอาการ คือ
ความเกิดมีแห่งผล ซึ่งมีเป็นปกติ โดย
ความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้น. ความจริง
ลักษณะแห่งปัจจัยธรรม ฟังแสดงด้วย
อำนาจนัยที่คล้อยตาม และนัยที่ขัดแย้ง
กัน. เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า
เมื่อเหตุนี้มี ผลนี้จึงมี เพราะเหตุนี้เกิดขึ้น
ผลนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้ก็ไม่มี
เพราะเหตุนี้ดับ ผลนี้จึงดับ.

ปฏิจฺจ ผลํ เอตสฺมา เอตีติ ปจฺจโย.
ติฏฺฐติ ผลํ เอตถ ตทายตฺตวฺตฺติตยาติ
จิตฺติ. อาหจฺจ วิเสเสตฺวา ปวตฺตา
ปจฺจยสงฺขาตา จิตฺติ อาหจฺจปจฺจยญฺจจิตฺติ.
ปฏิจฺจสมุปฺปาทนโย हि ตพฺภาวภา-
วิภาวการมตฺตี อุปาทาย ปวตฺตตฺตา
हेतातिपज्जय नियमวิसेस्सि अनपेक्षित्वा
อวิเสสโตว ปวตฺตติ อยมฺปน हेताति-
ตํตํปจฺจยानํ ตสฺส ตสฺส ฐมฺมนฺตรสฺส
ตํตํปจฺจยภาวสามตฺติยาการวิเสस्सि อุปาทาย
วิเสเสตฺวา ปวตฺโตติ อาห อาหจฺจ-

ที่ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
เป็นแดนอาศัยเป็นไปแห่งผล. ที่ชื่อว่า จิตฺติ
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล
เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับปัจจัยธรรม
นั้น. ที่ตั้งอยู่แห่งผล กล่าวคือปัจจัยที่เป็น
ไปตลอด ได้แก่ ไม่เหลือ ชื่อว่า อาหจฺจ-
ปจฺจยจิตฺติ. ความจริงปฏิจจสมุปฺปาทนัย
ไม่คำนึงถึงความต่างกันแห่งการกำหนด
ปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้น ย่อมเป็นไปโดย
ไม่แปลกกันเลย เพราะอาศัยเพียงอาการ
คือความเกิดมีแห่งผล ซึ่งมีปกติโดย

พระแดง ปริสุทฺโธ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปัจจัยจตุตถี อารพภ ปวฺจจตฺตีติ.

เกจิ ปน อหจฺจ กณฺฐตาลุอาทิสฺสุ
ปฺหริตฺวา วุตฺตา^(๑) อหจฺจปัจจัยจตุตฺตี
วณฺณณฺตติ. ตมฺปน สวณฺมตฺเตเนว เตสํ
อวหสิตฺตพฺพวจนฺตํ ปกาเสติ น หิ
ปฺปฏิจฺจสมฺมุปาทนโย อณฺโณ วา โภจ
นโย กณฺฐตาลุอาทิสฺสุ อนาหจฺจ เทสิตุ
สกุภาติ. โวมิสฺเสตฺวา ปฏฺฐานนยฺมปิ
ปฺปฏิจฺจสมฺมุปาเทเวว ปกฺขิปิตฺวา
ตพฺภาวภาววิภาเวน เหตุทิจปัจจัยวเสน
จ มิสฺเสตฺวา อจฺจริยา สงฺคหการาทโย
ปฺปญฺเจนฺตติ วิตฺถาเรนฺตติ. มยํ ปน
วิสุํ วิสุํเยว ทสฺสยิสฺสุสมาติ อธิปฺปาโย.

ความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้นเป็นไป
ส่วนปฏิฐานนัยนี้ อาศัยความต่างกันแห่ง
อาการ คือความสามารถ ในความที่แห่ง
ปัจจัยนั้น ๆ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น เป็น
ปัจจัยนั้น ๆ แก่ธรรมอื่นนั้น ๆ เป็นไป
ต่างกัน เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึง
กล่าวว่า ทรงปรารภที่ตั้งอยู่แห่งผล กล่าว
คือปัจจัยที่เป็นไปตลอด ตรัสเรียกว่า
ปฏิฐานนัย.

ส่วนอาจารย์บางพวกพรรณนาไว้ว่า ที่ตั้ง
อันบุคคลพูดถึง คือกระทบที่คอและ
เพดานเป็นต้น ชื่อว่า อหัจจปัจจัยจตุตตี.
ก็คำนั้นย่อประกาศความที่ถ้อยคำของ
เกจิอาจารย์พวกนั้น เป็นธรรมชาติอัน
บุคคลพึงหวัหระเหาะได้ ด้วยเหตุเพียง
ได้ยินเท่านั้น เพราะว่า ปฏิจฺจสมฺมุปาทนัย
หรือนัยอย่างอื่นอะไร ๆ ก็ตาม พระผู้มี
พระภาค ไม่สามารถจะทรงแสดงไม่ให้
กระทบที่คอและที่เพดานเป็นต้นได้ ดังนี้
แล. อธิบายว่า อาจารย์ทั้งหลาย คือ ท่าน
อาจารย์ผู้แต่งสังคหะเป็นต้น ผสม ได้แก่
ใส่ ปฏิฐานนัยเข้าในปฏิจฺจสมฺมุปาทนัย

^๑ ส. จิตฺติ ทิสฺสตี.

นั่นเอง แล้วผสมด้วยความเกิดมีแห่งผล
ซึ่งมีปกติโดยความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรม
นั้น และด้วยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้น
พรรณนาไว้อย่างพิสดาร คือขยายออก
อย่างกว้างขวาง. แต่พวกข้าพเจ้าจักแสดง
แยก ๆ กัน.

ปฏิจจฉมุปปาทนยถณนา

พรรณนาปฏิจจฉมุปปาทนัย

๑. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิด มีสังขาร

๔. น วิชาณาตติ อวิชชา. อวิญญิ
วา กายทฺขจฺริตาที วิญฺหติ ปฏิภนติ
วิญฺหิยํ วา กายสุจฺริตาทีกํ น วิญฺหติ
เวทิตพฺพํ วา จตฺตสุจฺจาทีกํ น วิทิตํ
กโรติ อวิชฺชมาเน วา ขวาเปติ
วิชฺชมาเน วา น ขวาเปตติ อวิชฺชา.
จตฺตสุ อริยสจฺเจสฺสุ ปุพฺพนฺดาทีสุ จ
จตฺตสุ อภานสฺเสตํ นามํ. อวิชฺชา
ปจฺจโยติ อวิชฺชาปจฺจโย. ตโต
อวิชฺชาปจฺจยา.

๔. ธรรมชาติที่ว่าอวิชชา เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า 'ไม่รู้แจ้ง'. อีกอย่างหนึ่ง
ที่ชื่อว่าอวิชชา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
ประสพ คือได้เฉพาะซึ่งกายทฺขจฺริตเป็นต้น
ที่ตนไม่พึงประสพ ย่อมไม่ประสพกาย
ทฺขจฺริตเป็นต้นที่ตนพึงประสพ ไม่กระทำ
สังขาร ๔ เป็นต้น ที่ตนพึงทราบให้ทราบชัด
ย่อมให้สัตว์เป็นไปในอวิชชามานบัญญัติ
หรือไม่ให้เหล่าสัตว์เป็นไปในวิชชามาน-
บัญญัติ. คำว่า อวิชชา นี้ เป็นชื่อของ
ความไม่รู้ในอริยสังข ๔ และในสภาวะธรรม
๔ มีที่สุดเบื้องต้นเป็นอาทิ. อวิชชานั้นเอง

คุณสดับ สุวคนธ์

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เป็นปัจจัย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า อวิชชา เป็นปัจจัย. เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น จึงเกิดมีสังขารทั้งหลาย.

๒. เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงเกิดมีวิญญาณ

สงขตมภิสงขโรนุทีติ สงขารรา กุสลากุสลกมฺมานิ. เต ติวธา ปุญญาภิสงขารโ อปุญญาภิสงขารโ. อเนชฺชาภิสงขารโติ. ตตฺถ กามรูปาวจฺรา เทรส กุสลเจตนา ปุญญาภิสงขารโ ทฺวาทส อกุสลเจตนา อปุญญาภิสงขารโ จตฺสโส อรูปเจตนา อเนชฺชาภิสงขารโติ เอวเมตา เอกฺกนตฺตีส เจตนา สงขารรา นาม. ปฏิสฺสนฺธิวเสน เอกฺกนวิสฺตฺวิธํ ปวตฺตฺวเสน ทฺวตฺตฺตฺวิธํ วิปากจิตฺตํ วิญญาณํ นาม.

ที่ชื่อว่า สังขาร เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ประชุมแต่งสังขตธรรม ได้แก่กุศลกรรมและอกุศลกรรม. สังขารเหล่านั้นมี ๓ อย่าง คือปุญญาภิสงขาร ๑ อปุญญาภิสงขาร ๑ อเนชฺชาภิสงขาร ๑. บรรดาสังขาร ๓ อย่างนั้น กุสลเจตนา ๑๓ ดวง ทั้งฝ่ายกามาวจรและฝ่ายรูปาวจร ชื่อว่า ปุญญาภิสงขาร อกุสลเจตนา ๑๒ ดวง ชื่อว่า อปุญญาภิสงขาร เจตนาที่เป็น รูปาวจร ๔ ดวง ชื่อว่า อเนชฺชาภิสงขาร รวมความดังกล่าวมานี้เจตนา ๒๙ ดวง เหล่านี้ ชื่อว่า สังขาร. วิปากจิต ว่าด้วยอำนาจปฏิสนธิกาลมี ๑๙ ดวง ว่าด้วยอำนาจปวัตติกาล มี ๓๒ ดวง ชื่อว่า วิญญาณ.

^๑ กตฺตฺจ... สงขารรา.

**๓. เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึง
เกิดมีนามรูป**

นามบุจ รูปบุจ . นามรูป. ตตถ
นามํ อธิ เวทนาทิกขนุคตตยํ. รูป
ปน ภูโตปาทายเภทโต ทูวิธํ กมฺม-
สมฺภูจฺจานรูป. ตทฺถมฺปิ อธิ ปฏิสนฺธิ-
วิญญานสทคตฺตฺติ ทฺฐพฺพํ. นาม-
รูปปฺจฺยยาติ เอตฺถ นามบุจ รูปบุจ
นามรูปบุจ นามรูปนฺติ สฺสรูปกเสสเส
เวทิตฺตฺโพ.

นามและรูปที่ชื่อว่านามรูป. ฟังเห็น ความ
หมายว่า บรรดานามและรูปทั้ง ๒ นั้น
นามในที่นี้ ได้แก่ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์
เป็นต้น. ส่วนรูป ได้แก่รูปที่มีกรรมเป็น
สมุฏฐานมี ๒ อย่าง. โดยแยกเป็นภุตรูป
และอุปาทายรูป. นามและรูปทั้ง ๒ นั้น
ในที่นี้ สหจรตด้วยปฏิสนธิวิญญานจิต.
ในคำว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัย นี้
บัณฑิตพึงทราบสรูปกเสสสมาส ว่า
นามด้วย รูปด้วย นามและรูปด้วย ชื่อว่า
นามรูป.

**๔. เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงเกิด
มีสฬายตนะ**

จกฺขฺวาทีนํ อ อชฺฐมตฺตติกายตฺตานานิ
เกสฺสญฺจิ มเตน รูปาทินี อ
พาหิรายตฺตานานิปี วา อายตฺนํ นาม.
อ อายตฺตานานิ จ อญฺจายตฺตฺนญฺจ
สฬายตฺนํ.

อายตนะภายใน ๖ มีจักขวายตนะเป็นต้น
หรือแม้อายตนะภายนอก ๖ มี รูปายตนะ
เป็นต้น ตามมติของอาจารย์บางพวก
ชื่อว่า อายตนะ. อายตนะ ๖ และอายตนะ
ที่ ๖ ชื่อว่า สฬายตนะ.

คุณสดับ สุวคนธ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๕. เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึง เกิดมีผัสสะ

จักขุสมมุตฺตสฬายตนะ อทฺวารโก ฌสฺสโต
ฌสฺสโต นาม.

ผัสสะอันเกิดทางทวาร ๖ ด้วยอำนาจ
จักขุสมมุตฺตเป็นต้น ชื่อว่าผัสสะ.

๖. เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด มีเวทนา

สุขทุกฺขเปกฺขาวเสน ติวริธา เวทนา.

เวทนามี ๓ อย่าง คือสุขเวทนา ๑
ทุกขเวทนา ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑.

๗. เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึง เกิดมีตัณหา

กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ
ติวริธา ตณฺหา. ฌฬารมฺมณาทิวเสน ปน
อภฺยสฺตปฺปภาทา โหนฺติ. กามูปาทานา-
ทิวเสน จตฺตารโ อฺปาทานา^๑.

ตัณหามี ๓ อย่าง คือ กามตัณหา
๑ ภวตัณหา ๑ วิภวตัณหา ๑. แต่ว่า
ด้วยอำนาจอารมณ์ ๖ เป็นต้น ตัณหาก็
มี ๑๐๘ ประเภท. อฺปาทานมี ๔ อย่าง
ด้วยอำนาจกามูปาทานเป็นต้น.

๘. เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึง เกิดมีอฺปาทาน

เอตฺถ ปน ทฺพฺพลา ตณฺหา ตณฺหา
นาม พลวตี อฺปาทานํ อสมฺปตฺตตฺวิสย-

ตัณหาและอฺปาทานทั้ง ๒ นั้น มีความ
ต่างกันดังนี้ คือ ก็ในบรรดากามตัณหาและ

^๑ ส. ๒. จตฺตารโ อฺปาทานานิ.

ปตฺถนา วา ตณฺหา ตมฺลึ โจรานิ
 หตฺถปฺปสารถฺนึ วยิ สมฺปตฺตวิสยคฺ-
 คหณฺมุปาทานึ โจรานิ หตฺถปฺปตฺตสฺส
 คหณึ วยิ อปฺปิจฺจตาปฺปฏิปกฺขา ตณฺหา
 สนฺโตสฺสปฺปฏิปกฺโข^๑ อฺปาทานึ ปฺริเยสนา-
 ทฺกฺขมฺมูลึ^๒ ตณฺหา อารกฺษาทฺกฺขมฺมูลึ^๓
 อฺปาทานนฺตฺติ อยเมเตสฺมึ วิเสโส.

อุปาทานทั้ง ๒ นี้ ความทะยานอยาก
 ที่ไม่รุนแรง ชื่อว่า ตัณหา ความทะยาน
 ที่รุนแรง ชื่อว่าอุปาทาน อีกอย่างหนึ่ง
 ความปรารถนาถึงอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง
 ชื่อว่า ตัณหา เปรียบเสมือนพวกโจร
 เขี่ยมือออกไปในที่มืด ฉะนั้น การยึด
 อารมณ์ ที่มาถึงแล้ว ชื่อว่าอุปาทาน
 เปรียบเสมือน พวกโจรถือเอาของที่อยู่ใน
 ในมือ ฉะนั้น ธรรมชาติ อันเป็นข้าศึก
 ต่อความปรารถนาน้อย ชื่อว่า ตัณหา
 สภาวะที่เป็นข้าศึกต่อความสันโดษชื่อว่า
 อุปาทาน ธรรมชาติที่มีทุกข์ ในการแสวงหา
 เป็นมูล ชื่อว่า ตัณหา ธรรมชาติที่มีทุกข์
 ในการรักษาเป็นมูล ชื่อว่า อุปาทาน.

**๔. เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึง
 เกิดมีภพ**

กมฺมภโว อฺปฺปตฺตติภโวติ ทฺวิโร ภโว.
 ตตฺถ ปจฺไม ภวติ เอตฺตสฺมา ผลนฺตฺติ
 ภโว. โส กามาวจรกฺุสลาทฺกฺุสลาทิวเสน
 เอภฺวนตฺตีสฺวิโร. ทฺติโย ปน ภวตฺติ
 ภโว. โส กามภวาทิวเสน นวฺวิโร.

ภพมี ๒ อย่างคือ กัมมภพ อฺปฺปตฺติภพ.
 ในบรรดาภพทั้ง ๒ อย่างนั้น ภพที่ ๑
 ชื่อว่า ภพ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็น
 แดนเกิดแห่งผล. ภพนั้น มี ๒๙ อย่าง ด้วย
 อํานาจกามาวจรกฺุสล และกามาวจรอกฺุสล

^๑ ส. ม. ... ปกฺขั. ^๒ ม. ปฺริเยสนทฺกฺขมฺมูลกา.

^๓ ส. ม. อารกฺษ ...

คุณวนิดา จิตต์หมัน
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อุปาทานปัจเจย ภาวติ เจตถ
อุปปตติภาวปี อธิปุเปโต. ภาวปัจเจย
ชาติตีติ กมุมภาโว ว. โส หิ ชาติยา
ปัจเจโย โหติ น อิตโร. โส หิ
ปจฺมาภินิพฺพตฺตกฺขณฺธสฺภาโว ชาติเยว.

เป็นต้น. ส่วนภพที่ ๒ ชื่อว่า ภพ เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่าเกิดมี. ภพนั้นมี ๙ อย่าง
ด้วยอำนาจกามภพเป็นต้น. ก็ในคำนี้ว่า
เพราะอุปาทานเป็นปัจเจย จึงเกิดมีภพ
ดังนี้ ท่านประสงค์เอาแม้อุปบัติภพ.
ในคำว่า เพราะภพเป็นปัจเจย จึงเกิดมี
ชาติ ท่านประสงค์เอาเฉพาะกัมมภพ.
ความจริง กัมมภพนั้น ย่อมเป็นปัจเจยแก่
ชาติ อุปบัติภพนอกนี้ หาเป็นได้ไม่.
ความจริง อุปบัติภพซึ่งมีชั้นที่บังเกิด
ครั้งแรกเป็นสภาวะนั้น ก็คือชาติ.

**๑๐. เพราะภพเป็นปัจเจย จึงเกิด
มีชาติ**

น จ ตเวท ตสฺส การณํ ยุตฺติ.

ก็ธรรมชาติกล่าวคือ อุปบัติภพนั้น
นั้นแหละ เป็นเหตุของอุปบัติภพนั้น
หาควรไม่.

**๑๑. เพราะชาติเป็นปัจเจย จึงเกิด
มีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โหมนัส อุปายาส**

เตสํ เตสํ สตุตฺตานํ ตตฺตคฺคิตฺตาทีสุ
อตุตฺตภาวปฏิลาโภ ชาติ. ตถาภินิพฺพตฺตสฺส
จ อตุตฺตภาวสฺส โปราณภาโว ชฺรา.

การได้อัตภาพในคตินั้น ๆ เป็นต้น แห่ง
เหล่าสัตว์นั้น ๆ ชื่อว่า ชาติ. อนึ่ง ภาวะ
แห่งอัตภาพที่บังเกิดแล้วอย่างนั้น คร่ำคร่า

คุณวนิดา จิตต์หมั่น
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอตสฺเสว เอกภวปริจฺฉินฺนุสฺส ปริโยสานํ
มรณํ. ฅาติพฺยสนาทีหิ ฅุฏฺฐสฺส
 จิตฺตสนฺดาโป โสโก. ตสฺเสว วจฺปีลาโป
ปริเทโว. กาเยกทฺทุกฺขเวทนา ทฺทุกฺขํ.
 มานสิกทฺทุกฺขเวทนา โทมนสฺสํ. ฅาติพฺ-
 ยสนาทีหิ ฅุฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทฺทุกฺขปฺ-
 ปภาวิตो ภฺวโส อายาโส อฺปายาโส.

ไป ชื่อว่า ชรา. ที่สุดแห่ง ฅัตถภาพนั้น
 นั้นแหละ ที่กำหนดด้วยภพ ๑ ชื่อว่า **มรณะ**.
 ความเร่าร้อนแห่งจิตของบุคคล ผู้ถูก
 ความพินาศแห่งฅญาติเป็นต้นถูกต้อง ชื่อว่า
โสกะ. ความบ่นเพ้อ ทวงวจาแห่งบุคคล
 ผู้ถูกความพินาศแห่งฅญาติเป็นต้นถูกต้อง
 แล้วนั้นแล ชื่อว่า **ปริเทวะ**. ทฺทุกฺขเวทนา
 ที่เกิดทางกาย ชื่อว่า **ทฺทุกฺขํ**. ทฺทุกฺขเวทนา
 ที่เกิดทางใจ ชื่อว่า **โทมนัส**. ความ
 คับแค้นใจอย่างยิ่ง ที่ถูกทฺทุกฺขทางใจเหลือ
 ประมาณท่วมทับ แห่งบุคคลผู้ถูกความ
 พินาศแห่งฅญาติเป็นต้น ถูกต้องแล้วชื่อว่า
อฺปายาส.

ขยายความปฏิจสมุปบาท

เอตฺถ ๑ สติปิ วตฺถารมฺมณาทีเก
 ปจฺจยนฺตเร อวิชฺชาทีเอเกกปฺจฺจยคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺคฺค
 ปธานภาวโต ปากฺกฺกฺสภาวโต^๑ จาติ
 ทฺทุกฺขพฺพํ. เอตฺถ ๑ อวิชฺชานุสฺสยิตฺเตยฺว
 สฺนฺดาเน สงฺขารานํ วิปากธมฺมภาเวเน
 ปวตฺตุนโต อวิชฺชูปจฺจยา สงฺขารธา
 สฺมุกฺวณฺติ. วิญฺญาณญฺจ สงฺขารชฺชนีตํ

บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ก็ใน
 ปฏิจสมุปบาทนี้ แม้เมื่อปัจจัยอย่าง
 อื่นมีวัตถุและอารมณ์เป็นต้นอย่างอื่นยังมี
 อยู่ ท่านระบุนถึงปัจจัยแต่ละอย่างมีวิชา
 เป็นต้น เพราะความเป็นประธานและเพราะ
 เป็นสภาวะที่ปรากฏชัด. บัณฑิตพึงเห็น
 ความเกิดมีแห่งผลซึ่งมีปกติ โดยความ

^๑ ส. ม. ปากกฺกภาวโต.

หตุวา ภาวนุตเร ปตัญญาตติ น หิ
ชนกาภาเว ตสฺสุปฺปตฺติ สียา ตสฺมา
สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ.

เกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้นแห่งอวิชชาเป็นต้น
เหล่านี้ อย่างนี้ว่า ก็ในบรรดาอวิชชาเป็นต้น
เหล่านี้ สังขารทั้งหลาย ย่อมเกิดมีเพราะ
อวิชชาเป็นปัจจัย เหตุสังขารทั้งหลาย
เป็นไปโดยความเป็นวิบากธรรม ใน
สันดานที่อวิชชานอนแนบสนิทนั้นแล.
อนึ่ง วิญญาณเป็น ธรรมชาติอันสังขาร
ให้เกิดแล้ว ย่อมดำรงอยู่ในภพอื่น เพราะ
เมื่อไม่มีสังขารอันเป็นธรรมชาติให้เกิด
วิญญาณนั้นจะพึงเกิดมีขึ้นไม่ได้ เพราะ
ฉะนั้น วิญญาณจึงเกิดมีเพราะสังขาร
เป็นปัจจัย.

นามรูปญจ ปุพฺพวงฺคมาธิฏฺฐาน-
ภูตวิญญาณูปตฺถทฺธํ ปฏฺฐิสฺสวตฺตตีสุ
ปตฺติฏฺฐหตีติ วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ.
สพฺพายตฺตญจ นามรูปุปฺปนิสฺสยเมว^๑
ฉพฺพิธผลฺลสฺสสุทฺต ทวารภาเวณ ยถารหํ
ปวตฺตติ โน อญฺญถาติ นามรูปปจฺจยา
สพฺพายตฺตํ. ผลฺลสฺส ๑. สพฺพายตฺตสมฺภเวยว
อารมฺมณํ ผลฺลตี น หิ ทวารภาเว
ตสฺสุปฺปตฺติ สียาติ สพฺพายตฺตปจฺจยา
ผลฺลสฺส.

อนึ่ง นามรูปอันวิญญาณซึ่งเป็นที่
ตั้งอาศัยเบื้องต้นคำจุนแล้ว ย่อมดำรงอยู่
ได้ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล เพราะ
เหตุนั้น นามรูปจึงเกิดมีเพราะวิญญาณ
เป็นปัจจัย. อนึ่ง สพฺพายตนะ อันมีนามรูป
เป็นที่อิงอาศัยนั้นแล ย่อมเป็นไปตาม
ความสมควร โดยความเป็นทวารแห่ง
ผัสสะ ๖ อย่าง หาเป็นไปโดยประการ
อื่นไม่ เพราะเหตุนั้น สพฺพายตนะจึงเกิดมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย. อนึ่ง ผัสสะย่อม

^๑ ส. ม. นามรูปนิสฺสยเมว.

ถูกต้องอารมณ์ เฉพาะเมื่อสพายตนะเกิด มีเท่านั้น เพราะเมื่อทวารไม่มี ผัสสะนั้น จะพึงเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ผัสสะ จึงเกิดมีเพราะสพายตนะเป็นปัจจัย.

อิกฺขานิกฺขสมชฺชตฺตตฺตญจ อารมฺมณํ
มุสฺสนฺตฺตฺตเยว^๑ เวทนา เวทียนฺติ โน
อณฺณถาติ ผสฺสปจฺจยา เวทนา.
เวทนิเยสุ จ ฐมฺเมสุ อสฺสทาหนุสฺสฺสิโน
เวทนาเหตุกา ตณฺหา สมฺภูชาตฺติ
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา. ตณฺหาสิเนห-
ปิปาสิตาเยว จ อุปาทานิเยสุ ฐมฺเมสุ
อุปาทานาย ทฬฺหภาเวน สํวตฺตฺตฺตฺติ.

สัตว์ทั้งหลาย เมื่อถูกอิฏฐารมณ
อนิฏฐารมณและผัสสตัตตารมณนั้นแหละ
ย่อมเสวยเวทนา หาเสวยเวทนาโดย
ประการอื่นไม่ เพราะเหตุนั้น เวทนาจึงเกิด
มีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย. อนึ่ง ตัณหา
อันมีเวทนาเป็นเหตุ ย่อมตั้งขึ้น แก่สัตว์
ผู้มักตามเห็นความพอใจในธรรม เป็นที่
ตั้งแห่งเวทนา เพราะเหตุนั้น ตัณหา
จึงเกิดมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย. อนึ่ง
เฉพาะเหล่าสัตว์ผู้กระหาย เพราะกิเลส
เป็นยางเหนียวคือตัณหา ย่อมเป็นไป
เพื่อความยึดมั่น คือความถือมั่นในธรรม
ทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น.

ตณฺหาเย หิ รุปาทีนํ อสฺสทาเหตุวา
กาเมสุ ปาตพฺยุตฺติ อापชฺชนฺตฺติ
ตณฺหา กามฺมุปาทานสฺส ปจฺจโย. ตถา
รุปาทีนํเท คฺริโต นตฺถิ ทินฺนุนฺตฺติอาทินา

ความจริงเหล่าสัตว์ ย่อมถึงความ เป็น
ผู้ถูกตัณหาให้ชอบใจรูปรามณเป็นต้น
แล้วให้ตกไปในกามทั้งหลาย เพราะเหตุ
นั้น ตัณหาจึงเป็นปัจจัยแก่กามุปาทาน.

^๑ ส. ม. มุสฺสนฺตฺตฺตเยว เวทณํ เวทียติ.

อภิมมตฺตเตตฺตฺตฺต. ม.ท. ๒-๒๒

มิจุฉาทสฺสนํ สํสารโต มุญฺจิตฺตกาโม
 อสฺสทฺธิมคฺคเ สฺสทฺธิมคฺคปฺรามสนํ ฆนฺนเรสุ
 อตฺตตฺตนิยคฺคคานฺทํ อตฺตตฺตวาทสฺสน-
 ทฺวยญฺจ คณฺหาติ ตสฺมา ทิฏฺฐปาทา-
 นาทีนํปิ ปจฺจโยติ ตณฺหาปจฺจยา
 อฺปาทานํ.

ยถารหํ สมฺปโยคานุสยวเสน อฺปาทาน-
 ปติฏฺฐิตาเยว สตฺตทา กมฺมาญฺหนาย
 สํวตฺตตฺตนิยคฺคคานฺทํ ภาวสฺส ปจฺจโย.
 อฺปปตฺติภวสงฺฆาตา จ ชาติ กมฺมภว-
 เหตุกาเยว วิชโต องฺกูโร วิย ตตฺต
 ตตฺต สมฺปปลพุกตํติ ภาโว ชาติปจฺจโย
 นาม. สติ จ ชาติยา เอว ชรามรณ-
 สมฺภาโว. น หิ อชาติานํ ชรา^๑ วา
 มรณํ วา โหตีติ ชาติ ชรามรณานํ
 ปจฺจโยติ เอวเมเตสํ ตพฺภาวภาวิกาโว

อนึ่ง สัตว์ผู้กำหนดในประเภทแห่งอารมณ์
 มีรูปารมณเป็นต้น ย่อมยึดถือความเห็น
 ผิดโดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว
 ย่อมไม่มีผล ดังนี้ สัตว์ผู้ต้องการจะพ้น
 จากสงสาร ย่อมยึดถือความในหนทาง
 แห่งความไม่หมดจดว่า เป็นทางแห่ง
 ความหมดจด และยึดถือวาตะและทสฺสนะ
 ทั้ง ๒ ของตน อันเป็นเครื่องยึดถือใน
 ชนฺธิ์ทั้งหลายว่า เป็นตนและเนื่องด้วยตน
 เพราะฉะนั้น ตณฺหาจึงเป็นปัจจุยแม้แก่
 ทิฏฺฐปาทานเป็นต้น เพราะฉะนั้น อฺปาทาน
 จึงเกิดมีเพราะตณฺหาเป็นปัจจุย.

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ดำรงมั่นอยู่ในอฺปาทานด้วย
 อํานาจสัมปโยคและอนุสัยนั้นแล ย่อม
 เป็นไปเพื่อความสังสมกรรม ตามสมควร
 เพราะเหตุนั้น อฺปาทานจึงเป็นปัจจุยแก่ภ.
 อนึ่ง ชาติกล่าวคือ อฺปปตฺติภพ มีกัมมภพ
 เป็นเหตุนั้นแล ย่อมหาได้แน่นอนในภพ
 นั้น ๆ เหมือนหน่อหาได้จากพืช ฉะนั้น
 เพราะเหตุนั้น ภพจึงชื่อว่า เป็นปัจจุยแก่
 ชาติ. อนึ่ง เมื่อมีชาตินั้นเอง ชราและมรณะ
 จึงเกิดมี. เพราะว่าเมื่อสัตว์ทั้งหลายไม่

^๑ ส. ม. ชรามรณสมฺภาโว โหติ.

ธมฺมานเมว คหณิ ตพฺพินิมฺตฺตสฺส
 กสฺสจि กาลสฺส อณุปลพฺภานโต.
 นิรุทฺธานุปฺปฺนฺนาเอว หิ ธมฺมา อตีตา-
 นาคตกาลวเสน อฺปฺปาทาติกุชฺชนตฺต-
 ปริยาปฺนฺนา จ ปจฺจุปฺปฺนฺนกาลวเสน
 โวหริยฺนฺติ.

ชาติชฺรามรณิ อนาคติ อทฺธา
 ปจฺจุปฺปฺนฺนเหตุโต อนาคต นิพฺพตฺตนโต.
 มชฺเช อฏฺฐ^๑ ปจฺจุปฺปฺนฺโน อทฺธาติ
 อตีตเหตุโต อธิ นิพฺพตฺตกผลภาวตฺตา
 อนาคตผลสฺส อธิ เหตุสฺภาวตฺตา จ
 มชฺเช วิญฺญาณาทินิ อฏฺฐจฺกานิ
 ปจฺจุปฺปฺนฺโน อทฺธา.

๘. นนุ โสภปริทฺวาทโยปิ อญฺค-
 ภาเวน วตฺตพฺพาติ อาห โสภาทิ-
 วจฺนนฺติอาทิ. โสภาทิวจฺนํ ชาตียา
 นิสฺสฺนทฺสฺส อมฺุขฺยผลมตฺตสฺส นิสฺสฺสนํ.
 น ปน วิสฺสุ อญฺคทฺสฺสนนฺติ อตฺถเ.

^๑ ไป. อฏฺฐาติ น ทิสฺสติ.

ปฏิจฺจสมฺปปาทญฺนี้ ก็ด้วยศัพท์ว่า อธิธา
 ทำนระบุดึงเฉพาะธรรม มีวิชาเป็นต้น
 เท่านั้น เพราะกาลอะไร ๆ ที่จะพ้นไปจาก
 วิชาอันนั้นหาไม่ได้เลย. ความจริง บัณฑิต
 ย่อมบัญญัติธรรมทั้งหลาย ที่นับเนื่อง
 ในขณะ ๓ มีอุปาทาขณะเป็นต้น ด้วย
 อำนาจปัจจุบัณกาล.

ชาติ ชฺราและมรณะ ชื่อว่า อนาคตัตฺธา
 เพราะบังเกิดในอนาคต จากเหตุที่เป็น
 ปัจจุบัน. ชื่อว่า ปฏิจฺจสมฺปปาท ๘ ข้อใน
 ท่ามกลางเป็นปัจจุบันอธิธา ความว่า
 องค์ ๘ มีวิญญูญาณเป็นต้น ในท่ามกลาง
 ชื่อว่า ปัจจุบันนัตฺธา เพราะความที่องค์
 เหล่านั้น เป็นผลที่บังเกิดในภพนี้ จาก
 อดีตเหตุ และเพราะอนาคตผล มีเหตุ
 ในภพนี้เป็นสภาวะ.

๘. ท่านอาจารย์ค้ำนึ่งถึงคำ ทังว่า
 แม่โสภะและปริทเวะเป็นต้น. พระผู้มีพระ
 ภาคว่า ก็ฟังตรัสไว้ โดยความเป็นองค์มิใช่
 หรือ ดังนี้ จึงกล่าววว่า คำว่า โสภะเป็นต้น
 ดังนี้เป็นต้น. อธิบายว่า คำว่า โสภะ

คุณบุญสม พรหมแก้ว

สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เป็นต้น เป็นการชี้ถึงเพียงผลที่ไม่ใช่ผล โดยตรงต่อผลแห่งชาติ. แต่หาเป็นการ แสดงถึงองค์แผนกหนึ่งไม่.

๙. ตณฺหุปาทานภวปิ คหิตา โหนตฺติติ กิเลสสภาวะสามญฺญโต อวิชฺชาคฺคฺคเณน ตณฺหุปาทานา^๑ กมฺมภวสํญญโต สงฺขารคฺคฺคเณน กมฺมภโว คหิตโต. ตถา ตณฺหุปาทาน- ภวคฺคฺคเณน จ อวิชฺชาสงฺขารา คหิตาติ สมฺพนฺโร. เอตถาปิ วุตฺตนเยน เตสํ คฺคเณน เตสํ สงฺคโห ทฎฺฐพฺโพ.

๙. ข้อว่า ตณฺหุปาทานภวปิ คหิตา โหนติ (ย่อมาเป็นอันถือเอาแม่ ตัณหา ๑ อุปาทาน ๑ ภพ ๑) ความว่า ท่านระบุถึง ตัณหาและอุปาทาน ด้วย อวิชชาศัพท์ เพราะมีสภาวะเป็นกิเลส เหมือนกัน ระบุถึงกัมมภพ ด้วยสังขาร- ศัพท์ เพราะเป็นกัมมภพเหมือนกัน. เชื่อมความว่า อนึ่ง ท่านระบุถึงอวิชชา และสังขาร ด้วยศัพท์ว่า ตัณหาอุปาทาน และภพเหมือนกัน. แม้ในคำว่า ตถา (อนึ่ง) เป็นต้นนี้ ก็พึงเห็นการรวบรวม อวิชชาและสังขารเหล่านั้น โดยนัยที่กล่าว แล้ว คือโดยการระบุถึงตัณหา อุปาทานและ ภพเหล่านั้น.

วิญญานนามรูปสพายตนผลสเวทนานํ ชาติชราภงฺคาว ชาติชราภรณนฺติ จ วุตฺตาติ อาห ชาติชราภรณคฺคฺคเณนาติ- อาทิ.

ท่านอาจารย์ คำนึงถึงว่า ก็เฉพาะความ เกิด ความแก่ และความแตกสลายแห่ง วิญญาน นามรูป สพายตนะ ผัสสะและ เวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ชาติ

^๑ ส.ม. ตณฺหุปาทานานิ.

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อภิธรรมมัตถสังคหะ. น.ท. ๒-๒๒

ชรา และมรณะ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ชาติชรา-
มรณคฺคหณน (ด้วยการถือเอาชาติ ๑
ชรา ๑ มรณะ ๑) ดังนี้เป็นต้น.

๑๐. อตีเต เหตุไฉน ปญฺจาติ
สรูปโต วุตตํ ทฺวีนฺ อวิชฺชา-
สงฺขารานํ สงฺคหฺวเสน คฺคิตานํ ติณฺณํ
ตณฺหุปาทานภวานญฺจ วเสน ปจฺจุป-
ปนฺนผลสฺส ปจฺจยา อตีตภเว นิพฺพตฺตา
เหตุไฉน ปญฺจ.

อิทานิ ผลปญฺจกฺกฺมฺติ อตีตเหตุปจฺจยา
อิธ ปจฺจุปฺปนฺนํ นิพฺพตฺตํ วิญฺญาณาภิ-
ผลปญฺจกํ. อิทานิ เหตุไฉน ปญฺจาติ
สรูปโต วุตตํ ตณฺหาทึนํ ติณฺณํ
สงฺคหฺโต ลทฺธานํ อวิชฺชาสงฺขารานํ
ทฺวีนฺนญฺจ วเสน อายตี ผลสฺส
ปจฺจยา อิทานิ เหตุไฉน ปญฺจ. อายตี
ผลปญฺจกฺกฺมฺติ ชาติชรามรณคฺคหณน
วุตตํ ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปจฺจยา อนาคต
นิพฺพตฺตณฺกํ วิญฺญาณาภิผลปญฺจกํ.

๑๐. บาทคาถาว่า อตีเต เหตุไฉน
ปญฺจ (อดีตเหตุ มี ๕) ความว่า เหตุที่
บังเกิดในอดีตภพ อันเป็นปัจจัยแก่
ปัจจุบันผล คืออวิชชาและสังขารทั้ง ๒
ที่ท่านกล่าวไว้แล้วโดยสรูป และตณหา
อุปาทาน และภพทั้ง ๓ ที่ท่านถือเอาด้วย
อำนาจสังคหณฺย มี ๕ อย่าง.

บาทคาถาว่า อิทานิ ผลปญฺจกํ(ปัจจุบันผล
มี ๕) ความว่า ผล ๕ อย่าง มีวิญญาณ
เป็นต้น ที่บังเกิดในปัจจุบันนี้ เพราะมี
อดีตเหตุเป็นปัจจัย. บาทคาถาว่า อิทานิ
เหตุไฉน ปญฺจ (ปัจจุบันเหตุมี ๕) ความว่า
ปัจจุบันเหตุ ซึ่งเป็นปัจจัยแก่อนาคตผล
คือเหตุทั้ง ๓ มีตณหาเป็นต้น ที่กล่าว
แล้วโดยสรูป และอวิชชาทั้ง ๒
ที่ได้โดยสังคหณฺยมี ๕ อย่าง. บาทคาถาว่า
อายตี ผลปญฺจกํ (อนาคตผล มี ๕)
ความว่า ผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น
ที่กล่าวแล้วด้วยศัพท์ว่า ชาติ ชรา และ

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มรณะ ซึ่งจะบังเกิดในอนาคต เพราะมี
ปัจจุบันเหตุเป็นปัจจัย.

อธิบายอาการ ๒๐

อิตติ เอวํ วิสตี. อตีตาทีสุ ตตถ
ตตถ อากิริยณุตีติ อาการา.

อาการยอมี ๒๐ อย่าง ด้วยประการฉะนี้
คือด้วยอาการอย่างนี้. ที่ชื่อว่า อาการ
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถูกเรียกรายอยู่ใน
ภพนั้น ๆ มีอดีตภพเป็นต้น.

อธิบายสนธิ ๓

อดีตเหตุณํ อิทานิ ผลปญจกสสุ
จ อนุตตรา เอโก สนฺธิ อิทานิ
ผลปญจกสสุ อิทานิ เหตุณญจ
อนุตตรา เอโก อิทานิ เหตุณญจ
อายุตี ผลสสุ จ อนุตตรา เอโกติ
เอวํ ติสนฺธิ.

สนธิมี ๓ อย่างนี้ คือระหว่าง
อดีตเหตุกับปัจจุบันผล ๕ อย่าง
จัดเป็นสนธิอัน ๑ ระหว่างปัจจุบันผล
๕ อย่าง กับปัจจุบันเหตุ จัดเป็นสนธิ
อัน ๑ ระหว่างปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล
จัดเป็นสนธิอัน ๑.

วุดตญฺเฬหตี สงฺขารวิญญานานมนฺตฺรา
เอโก เวทนาตณฺหานมนฺตฺรา เอโก
ภวชาตินมนฺตฺรา เอโก สนฺธิตี. เอตถ
หิ เหตุโต ผลสสุ อวิจฺเฉทปฺปวตฺติ-
ภาวโต เหตุผลสมฺพนฺธฺวโต ปจฺจโม
สนฺธิ. ตถา ตติโย. ทฺตติโย ปน
ผลโต เหตุโน อวิจฺเฉทปฺปวตฺติภาวโต

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัส
ไว้ตั้งนี้ว่า ระหว่างสังขารกับวิญญาน
จัดเป็นสนธิอัน ๑ ระหว่างเวทนามกับตัณหา
จัดเป็นสนธิอัน ๑ ระหว่าง ภพกับชาติ
จัดเป็นสนธิอัน ๑. ความจริง ในบรรดา
สนธิทั้ง ๓ นี้ สนธิที่ ๑ เป็นสภาวะที่เชื่อม
เหตุกับผลให้เนื่องถึงกัน โดยความที่ผล

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ผลเหตุสมุพฺพนุญฺโฑ. ผลญฺโตปิ หิ ธมฺโม
อญฺญสฺส เหตุสภาวสฺส ธมฺมสฺส
ปัจเจยตี.

มีความเป็นไปไม่ขาดสายจากเหตุ. สนธิ
ที่ ๓ ก็เหมือนกัน. ส่วนสนธิที่ ๒ เป็น
สภาวะที่เชื่อมผลกับเหตุ ให้เนื่องถึงกัน
โดยความที่เหตุมีความเป็นไปไม่ขาดสาย
จากผล. ความจริง ธรรมแม้ที่เป็นตัวผล
ก็เป็นปัจเจยแก่ธรรมอย่างอื่น ที่มีสภาวะ
เป็นเหตุแล.

อธิบายสังเขป ๔

สงฺขิปิยนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย
วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขปา. อตีเต
เหตุ เอตฺรหิ วิปาโก เอตฺรหิ เหตุ
อายตี วิปาโกตี จตฺตาริ สงฺเขปาคี
จตฺตสงฺเขปา.

ที่ชื่อว่าสังเขป เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า เป็นที่อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงย่อ
เหตุ ๕ อย่าง มีอวิชชาเป็นต้น และผล
๕ อย่าง มีวิญญานเป็นต้น. สังเขป ๔
อย่าง คือ อดีตเหตุ ๑ ปัจจุบันผล ๑
ปัจจุบันเหตุ ๑ อนาคตผล ๑.

๑๑. กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโสตี
เอตฺถ อายตี ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา
ภโว นาม. ปุริมกมฺมภวสฺสมี อธิ
ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา สงฺขาราคี
เวทิตพฺพา.

๑๑. ในคำว่า กัมมภวสงฺขาโต
ภเวกเทโส (ส่วนหนึ่งของภพที่เรียกว่า
กัมมภพ)นี้เจตนาที่เป็นปัจเจยแก่ปฏิสนธิจิต
ในอนาคต ชื่อว่า ภพ. เจตนาในกัมมภพ
ก่อน ที่เป็นปัจเจยแก่ปฏิสนธิจิตในภพนี้
พึงทราบว่าเป็นสังขาร.

อวเสสาคี วิญฺญาณาทิปญฺจก-
ชาติชฺรามรณวเสน สตฺตตวิธา ปจฺจป-

บทว่า อวเสสาคี (ปฏิจจสมุปบาทที่เหลือ)
ความว่า ธรรมที่ตรัสไว้ ด้วยอำนาจ

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปนฺนผลวเสน วุตตธมฺมา. **อุปฺปตฺติ-**
ภวสงฺขาโต ภเวกเทโสติ ปน อนาคต-
ปริยาปนฺนา ภวาติ เวทิตพฺพา.
ภวสทฺเทเน กมฺมภวสฺสาปี วุจฺจมานตฺตา
ภเวกเทสสทฺโท วุตฺโต.

ปัจจุบันผล มี ๗ อย่าง คือผล ๕ อย่าง มี
วิญญานเป็นต้น ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ
๑. ส่วนในคำว่า **อุปฺปตฺติภวสงฺขาโต**
ภเวกเทโส (ส่วนหนึ่งของภพ ที่เรียกว่า
อุปฺปตฺติภพ) ความว่า ธรรมที่นับเนื่องใน
อนาคต ฟังทราบว่่า ภพ. ด้วยศัพท์ว่่า
ภพ ท่านอาจารย์ กล่าวศัพท์ว่่า ภเวกเทส
เพราะจะกล่าวถึงแม้กัมมภพ.

๑๒. ปุพฺพนฺตสฺส อวิชฺชา มลฺลํ
อปรนฺตสฺส ตณฺหา มฺลนฺติ อาห
อวิชฺชาตณฺหาเวเสน เทว มฺลानิตี.

๑๒. อวิชชาเป็นมูลของที่สุดเบื้องต้น
ตณฺหาเป็นมูลของที่สุดเบื้องปลาย เพราะ
เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่่า ฟังทราบ
มูล ๒ อย่าง คือ **อวิชชาและตณฺหา**
ดังนี้.

๑๓. เสดเมว อวิชฺชาตณฺหา-
สงฺขาทานํ **วฏฺฏมฺลानํ** นิโรธเณ
อนุปฺปาทธมฺมตาปตฺติยา สจฺจปฏิเวธโต
สิทธาย อปฺปวตฺติยา วฏฺฏํ นิรุชฺฌติ.
อภิกฺขุโส อภิกฺขณํ **ชรามรณสงฺขาทาย**
มฺุจฺจาย ปีฬิตานํ สตฺตานํ โสกาทิ-
สมฺมุปีตานํ กามาสวาทิอาสวสมฺมุปาทโต
ปนฺน อวิชฺชา จ ปวชฺฌติ. อาสวสมฺมุทฺยา
อวิชฺชาสมฺมุทฺยิติ ทิ วุตฺตํ.

๑๓. เพราะธรรมที่เป็นมูลแห่งวัฏฏะ
เหล่านั้นนั้นแล ได้แก่ กล่าวคืออวิชชา
และตณฺหาดับไป คือถึงความไม่เกิดขึ้น
เป็นธรรมดา ได้แก่ ความไม่เป็นไปซึ่งสำเร็จ
มาจากการรู้แจ้งสัจจะ วัฏฏะจึงดับลง. และ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ มีกามาสวะ
เป็นต้น อวิชชาจึงเจริญขึ้นอีก แก่เหล่าสัตว์
ผู้ถูกความสยบกล่าวคือ **ชราและมรณะ**
บีบคั้นเนืองๆ คือรำไป ได้แก่ผู้เพียบพร้อม
ด้วยความโศกเป็นต้น. สมจริงดังพระดำรัส

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ขมฺมสมฺมุตฺเตนฺจทฺท๖. ป.ท. ๒-๒๒

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า เพราะอาสวะ
เกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น ดังนี้.

เอเตน อวิชชาขายปี ปัจจัยโย ทสฺสโต
โหติ. อิตฺรธา ปฏิจฺจสมฺปฺปาทจกฺกั
อพนฺธั สียาติ. อิจฺเจวํ วุตฺตนเยน
อวาทุํ อวิจฺฉินฺนุํ อนาทิกั อาทิรหิตั
ติฏฺฐมิกปริยาปนฺนตฺตา เตฏฺฐมิกั กิเลส-
กมฺมวิปากวเสน วฏฺฐั ติวฏฺฐญฺจตุํ
ปฏิจฺจสมฺปฺปาโทติ ปตฺตเปสฺสิ^๑ ปญฺญา-
เปสฺสิ มหามฺนิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ.

ด้วยพระดำรัสว่า อาสวสมุทฺยา
อวิชชาสมุทโย (เพราะมีอาสวสมุทฺย
อวิชชาสมุทฺยจึงมี) นี้ ย่อมเป็นอันทรง
แสดงถึงปัจจัยแม่แห่งอวิชชา. เมื่อถือ
เอาเนื้อความนอกไปจากนี้ จักรคือ
ปฏิจฺจสมฺปฺปาท จะไม่พียงเนื่องถึงกันแล.
พระมหามฺนิ คือพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า
ทรงบัญญัติ คือทรงแต่งตั้งซึ่งวิภูฏะ อัน
เป็นไตรวิภูฏะคือกิเลส ๑ กรรม ๑ วิบาก
๑ อันเกี่ยวเนื่องกัน คืออันไม่ขาดสาย
อันหาเบื้องต้นมิได้ คือเว้นจากเบื้องต้น
ชื่อว่า เป็นไปในไตรภูมิ เพราะนับเนื่องใน
ธรรมที่เป็นไปในไตรภูมิว่า ปฏิจฺจสมฺปฺปาท
ดังพรรณนามาจะนี้ คือโดยนัยดังที่
กล่าวแล้ว.

ปฏิจฺจสมฺปฺปาทนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาปฏิจฺจสมฺปฺปาทนัย จบ.

^๑ ปฏฺจเปสฺสิติ สงฺคหปาติปาโง.

ปฏิฐานนยวณณา

๑๔. เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทนํ
 วิภาคโส ทสฺสิตฺวา อิทานิ ปฏิฐานนํ
 ทสฺเสตํ **เหตุปัจจโย**ติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ
 หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอเตนาติ เหตุ.
 อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺททานํ หิสทฺโท
 อธิ ปติฏฺฐตฺถโกติ ทฺฐทฺพุโพ. หิโนติ
 วา เอเตน กมฺมนิทานภูเตน อุทฺธํ
 โอิชํ อภิหรณฺเตน มฺุเลน วีย ปาทโป
 ตปฺปัจจยํ ผลํ คจฺฉติ ปวตฺตติ วุทฺธํ
 วิรุฬฺหิ อาปชฺชตีติ เหตุ.

เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ
เหตุปัจจโย. เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย
 เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ.

พรรณนาปฏิฐานนัย

๑๔. ท่านอาจารย์ ครั้นแสดง
 ปฏิจจสมุปาทนัย โดยวิภาค อย่างนี้แล้ว
 บัดนี้ เพื่อจะแสดงปฏิฐานนัย จึงกล่าวคำ
 เป็นอาทิว่า **เหตุปัจจย** ดังนี้.

๑. เหตุปัจจย

วินิจฉัยในคำว่า เหตุปัจจยเป็นต้น
 นั้นดังต่อไปนี้ ปัจจยชื่อว่า เหตุ เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องก่อ คือ ตั้ง
 แห่งสภาวะธรรม. เพราะศัพท์คือธาตุ มี
 อรรถเป็นอเนก ศัพท์ว่า หิ ในที่นี้จึงพึง
 เห็นว่ามีอรรถว่าตั้งเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง
 ผลอันมีเหตุคือกรรมเป็นปัจจย ย่อม
 ดำเนิน คือไป ได้แก่เป็นไป ถึงความเจริญ
 งอกงาม ด้วยปัจจยอันเป็นเหตุคือกรรมนี้
 ดุจต้นไม้เจริญขึ้นไปได้ด้วยราก อันเต็ม
 โอชะ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ปัจจยอันเป็น
 เหตุคือกรรมนี้ จึงชื่อว่า เหตุ (เป็นเหตุ
 ดำเนินแห่งผล).

ปัจจยนั้นด้วย เป็นเครื่องก่อสภาวะธรรม
 หรือเป็นเหตุดำเนินแห่งผลด้วย ท่าน
 กล่าวอธิบายไว้ว่า ปัจจย คือกรรมเป็น

คุณบุญสม พรหมแก้ว
 สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลฎุจน เหตุ อุปการฎุจน ปัจจัยติ
 สงเขปโต มูลฎุจน อุปการโก ฐมโม
 เหตุปัจจัย. โส ปน ปวตฺเต
 จิตฺตสมุฏฺฐานานํ ปฏิสนธิํ กมฺม-
 สมุฏฺฐานานญจ รูปานํ อุภยตฺถ
 สมฺปยุตฺตานํ นามธฺมมานญจ รุกฺขสฺส
 มุลา^๑ วีย สุปฺติฎฺฐิตภาวสาธนสงฺขาต-
 มูลฎุจน อุปการกา ฉ ฐมฺมาติ
 ทฎุสพฺพํ.

เครื่องอาศัยเป็นไป โดยเป็นเหตุ เป็นตัว
 เหตุ เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า เหตุปัจจัย.
 พึงเห็นรูปความว่า สภาวะธรรม ชื่อว่าเหตุ
 เพราะอรรถว่าเป็นรากเหง้า ชื่อว่าปัจจัย
 เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องค้ำจุน ชื่อว่าเป็น
 เหตุปัจจัย. อันเหตุปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรม
 ๖ ประการ (คือเหตุ ๖ มีโลกเหตุเป็นต้น)
 ที่ทำอุปการะด้วยอรรถว่า เป็นรากเหง้า
 กล่าวคือเป็นเหตุ ให้สำเร็จความตั้งมั่นด้วยดี
 แก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ในปวัตติขณะ
 แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในปฏิสนธิขณะ
 และแก่นามธรรมที่สัมปยุตในขณะทั้ง ๒
 ดูจากรากไม้ทำอุปการะแก่ต้นไม้ ฉะนั้น ดังนี้

๒. อารัมมณปัจจัย

อาลฺมฺพียติ ทุพฺพเลน วีย
 ทณฺหาทิกํ จิตฺตเจตฺตสิกฺขา คณฺหียตีติ
 อาลฺมฺพนํ. จิตฺตเจตฺตสิกฺขา หิ ยํ ยํ
 ฐมฺมํ อารพฺก ปวตฺตณฺติ เต เต
 ฐมฺมา เตสํ เตสํ ฐมฺมานํ อารมฺมณ-
 ปัจจยา^๒ นาม. น หิ โส ฐมฺโม

ธรรมชาติที่ ชื่อว่า อาลัมพะ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันจิตและเจตสิก
 หน่วงเหนี่ยว คือยึดถือ ดูคนทุพพลภาพ
 อาศัย ไม้เท้าเป็นต้นฉะนั้น. ความจริง
 จิตและเจตสิก ย่อมปรารภธรรมใด ๆ
 เป็นไปธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นอารัมมณปัจจัย

^๑ ส. ม. มุลาณี.

^๒ ส. ม. อารมฺมณปัจจัย.

อตุถิ โย จิตฺตเจตสิกานํ อารมฺมณ-
 ปรจุยภาวํ น คจฺเจยฺย. อตฺตาริณฺ-
 ปรวตฺตํ ปตฺติฏฺโถ ปรจุโย อธิปรติปรจุโย.

แก่ธรรมนั้น ๆ. เพราะธรรมที่ไม่พึงถึง
 ความเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต และ
 เจตสิกไม่มีเลย.

๓. อธิปรติปัจจัย

ธรรมอันเป็นปัจจัยซึ่งเป็นใหญ่กว่าเหล่า
 ธรรมที่มีความเป็นไปเนื่องกับตน ชื่อว่า
อธิปรติปัจจัย.

๔. อนันตรปัจจัย

ธรรมที่ชื่อว่า **อนันตรปัจจัย**
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่มีระหว่างคั่น
 ปัจจัยนี้ กับปัจจัยุบบันนธรรม (คือ ไม่มี
 ปัจจัยธรรม อื่นเกิดแทรกในระหว่าง).

๕. สมนันตรปัจจัย

ธรรมอันเป็นปัจจัยไม่มีระหว่างคั่น พร้อม
 คือด้วยดี เพราะไม่มีสัณฐาน ชื่อว่า
สมนันตรปัจจัย. ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับ
 ไปก่อน ๆ สามารถให้จิตตูปบาทที่เหมาะสม
 สมเกิดในลำดับตน พระผู้มีพระภาคตรัส
 เรียกว่าอนันตรปัจจัย และว่าสมนันตร
 ปัจจัย. ความจริง ปัจจัยธรรมทั้งสองนั้น

น วิชฺชติ ปรจุยปรุปนเนน สห
 อนนฺตรํ เอตฺตสฺส ปรจุยสุสฺสชาติ **อนนฺตร-**
ปรจุโย. สณฺฐานภาเวเน สํ สญฺจสุ
 อนนฺตรปรจุโย **สมนฺนฺตรปรจุโย.** อตฺตโน^๑
 อนนฺตรํ อนนฺตรปรจิตฺตูปฺปาทชนนสมตฺตโต
 ปรุริมปรุริมนิรุทฺโธ ธมฺโม อนนฺตรปรจุโย
 สมนฺนฺตรปรจุโยติ จ วุจฺจติ. พุยฺญชน-
 มตฺเตเนว หิ เนสํ วิเสสโต อตฺตโต

^๑ ส. ม. อาเมณฺจิตฺตมิตํ.

ปน อุกมปิ สมณนุตรนिरุทธเสวาวิจนัง
น หิ เนสํ อตุตโต เกโท
อุปลพุกติ.

ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น. แต่ว่าโดย
ความหมาย คำแม่ทั้งสอง เป็นชื่อของ
ปัจจัยธรรมที่ดับไป โดยไม่มีธรรม อื่นคั่น
ในระหว่างด้วยดี อย่างเดียวกันเท่านั้นเอง.
ความจริง ความต่างกันโดยความหมาย
ของปัจจัยธรรมทั้งสองนั้น หาไม่พบ
แน่แท้.

อธิบายอนันตรปัจจัย และ สมันตรปัจจัย

ยมฺปน เกจิ วทฺหฺติ อตุตฺถานนฺตรตฺตาย
อนนฺตรปจฺจโย กาลานนฺตรตฺตาย
สมณนฺตรปจฺจโยติ ตํ นิโรธฺวา วุฏฺฐหนฺ-
ตฺตฺสฺส เวนฺสญฺญานานาสญฺญาตฺตนํ
ผลสมฺมาปตฺติยา สมณนฺตรปจฺจเยน
ปจฺจโยติอาทึหิ วิรุชฺฌตฺติ. เวนฺสญฺญา-
นานาสญฺญาตฺตนนฺนฺหิ สตฺตฺตาหาทึกาลนिरุทฺธํ
ผลสมฺมาปตฺติยา สมณนฺตรปจฺจโย ตฺสฺมา
อภินิเวสํ อกตฺวา พุชฺฌชนมตฺตโต
เจตฺตฺถ นานาภรณํ ปจฺเจตฺตฺพํ น
อตุตโต.

ส่วนคำที่ท่านอาจารย์บางพวกกกล่าวว่า
ธรรมที่ชื่อว่าเป็นอนันตรปัจจัย เพราะ
ไม่มีระหว่างโดยอรรถ (และ) ธรรมที่ชื่อว่าเป็น
สมันตรปัจจัย เพราะไม่มีระหว่าง
โดยกาล ดังนี้ ย่อมผิดกับพระบาลีว่า
เวณฺสญฺญานานาสญฺญาตฺตนนฺนฺหิ แห่ง
พระอริยบุคคล ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ
ย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ โดย
สมันตรปัจจัย ดังนี้เป็นต้น. เพราะ
เวณฺสญฺญานานาสญฺญาตฺตนนฺนฺหิ ซึ่งดับไป
แล้วในกาลมี ๗ วัน เป็นต้น ก็ยังเป็น
สมันตรปัจจัย แก่ผลสมาบัติได้ ฉะนั้น
บัณฑิตอย่าทำความยึดมั่น ฟังเชื่อความ

คุณบุญสม พรหมแก้ว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

บุพพมมุนิโรธสุส^๑ หิ ปจฺจชาต-
ธมฺมุปฺปาทสุส^๒ จ อนฺนตราภาเว
อุปฺปาทสมตฺตตาย^๒ นิโรธฺ อนฺนตร-
ปจฺจยตา อิทฺมิโต อุทฺธํ อิทฺ ฺเหฎฺฐา
อิทฺ สมฺนุตฺโตติ วิภาคาภาเว อตฺตนา
เอกตฺตํ อุปฺเนตฺวา วีย สฺฎฺฐ
อนฺนตราภาเว อุปฺปาเทตฺถ สมตฺถํ
หุตฺวา นิโรธฺ สมฺนุตฺรปจฺจยตาติ
เอวํ พุณฺณชนมตฺตโตว ภาโท.

นิโรธปจฺจยสุสาปี หิ เวนฺสญฺญา-
นาสญฺญาตฺนสฺส อสญฺญูปฺตฺติยา
ปุริมฺสฺส จ จฺตฺติจฺตฺตสฺส กาลนฺตเรปี
อุปฺปชฺชุนฺตานิ ผลปฺปฏิสฺสนฺนํ อนฺนตรา
สฺมานชาติเยน อรูปธฺมฺเมน พุยฺวธา-
นาภาวโต ภินฺนชาติกานฺนญฺจ รูปธฺมฺมานํ

ต่างกันในปัจจุบันทั้งสองนี้ แต่โดยเพียง
พยัญชนะเท่านั้น ไม่พึงเชื่อโดยอรรถ.

ความจริง มีความต่างกันโดยเพียง
พยัญชนะเท่านั้น อย่างนี้ว่า ความดับแห่ง
ธรรมโดยสามารถให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นได้
โดยไม่มีธรรมอะไรคั่นในระหว่างธรรมที่
เกิดก่อนดับไป และธรรมที่เกิดภายหลัง
เกิดขึ้น ชื่อว่า ความเป็นอนันตรปัจจัย
ความดับแห่งธรรมที่สามารถเพื่อจะให้
ธรรมอื่นเกิดขึ้นได้โดยไม่มีธรรมอะไรคั่น
ในระหว่างด้วยดี คล้ายกับนำเข้าไปรวม
กับตน โดยไม่มีการแบ่งแยกว่า ธรรมนี้
อยู่ข้างบนแต่ธรรมนี้ ธรรมนี้อยู่ข้างล่าง
ธรรมนี้อยู่โดยรอบ ดังนี้ ชื่อว่าความเป็น
สมนันตรปัจจัย.

ก็ภาวะที่เนวสฺญญานาสฺญญาตฺนฉาน
แม้ที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ และจฺตฺติจิต
ซึ่งเกิดขึ้นก่อน แต่การเกิดขึ้นในอสฺญญิกภ
มีความสามารถในการให้ผลจิต (คือ
อนาคามีผลจิต หรืออรหัตผลจิต) และ
ปฺปฏิสฺสนิจิต ซึ่งแม้จะเกิดขึ้นในกาลอื่น

^๑ ส. ม. ...ปาทสุส.

^๒ ปอตฺตเกสุ อุปฺปาทน...